

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

**МОЛОДІЖНА САМВИДАВНА ПРЕСА ЛЬВОВА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Бакалаврська робота
студента четвертого курсу,
групи ГІС18/Б
Голіча Віталія

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Склокін Володимир В'ячеславович

Львів 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПОЯВИ МОЛОДІЖНОЇ САМВИДАВНОЇ ПРЕСИ У ЛЬВОВІ	
1.1 Трансформація медійного ландшафту УРСР в добу Перебудови.....	8
1.2. Особливості національного і соціального розвитку Львова наприкінці 1980-х років.....	11
1.3. Преса в радянському Львові та УРСР.....	13
1.4. Поява нового покоління львівського самвидаву.....	16
РОЗДІЛ II. ТОВАРИСТВО ЛЕВА І СТУДЕНТСЬКЕ БРАТСТВО: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. ПОЯВА ГАЗЕТ «ПОСТУП» І «БРАТСТВО»	
2.1. Товариство Лева: становлення та діяльність.....	18
2.2 «Поступ»: перша регулярна незалежна газета Львова.....	21
2.3 Створення діяльність Студентського Братства міста Львова	24
2.4. Газета «Братство»: генеза і діяльність.....	28
РОЗДІЛ III. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ САМВИДАВНИХ ГАЗЕТ «БРАТСТВО» І «ПОСТУП».....	31
3.1. Наскрізна дискусія про єдність України	32
3.2. Молодіжний самвидав і демократичні політичні сили.....	38
3.3 Екологія України у «Поступі» та «Братстві»	44
3.4. Інформаційна співпраця з балтійськими рухами	49
3.5 Демократичний перелом березня 1990 року і молодіжний самвидав.....	52
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57

ВСТУП

Свобода слова стала одним із найважливіших аспектів функціонування сучасного українського суспільства, даючи можливість висловлювати власні судження і критикувати владу та суспільні процеси в державі і поза нею. Тим не менш, протягом 30 років незалежності різною мірою продовжувались певні прояви утисків та боротьби представників олігархату і влади проти думок, що суперечили їхнім інтересам. В цих умовах постало питання реалізації свободи слова, що зрештою вилилось у події Євромайдану, які, у свою чергу, спричинили активізацію публічної дискусії в Україні та появу нових незалежних медіа. Із початком повномасштабної збройної агресії Росії 24 лютого 2022 року розпочалась фактична боротьба за збереження української державності та недопущення повернення до авторитаризму, в якій засоби українські засоби масової інформації стали на передовій інформаційної війни.

Вивчення діяльності медіа в історичному контексті визначає **актуальність теми** цієї роботи. В ній я зосереджуються на дослідженні появи незалежної преси в Україні через аналіз перших самвидавчих газет суспільно-політичного характеру, які діяли поза обмеженнями і контролем комуністичної партії – газет “Поступ” та “Братство”, що видавались відповідно Товариством Лева і Студентським Братством міста Львова. Зародившись наприкінці періоду Перебудови у Львові, який вважався найбільш національно-свідомим українським містом, вони своїм успішним прикладом дали поштовх до розвитку політичної преси у Галичині та інших частинах України.

Дослідження діяльності молодіжних організацій Товариства Лева та Студентського Братства, які зуміли встановити співпрацю із балтійськими народними рухами, налагодили випуск власних незалежних газет у Вільнюсі та

Ризи¹ і їхнє поширення у Львові, і водночас змогли уникнути державної цензури і репресій, дозволяє зрозуміти зсередини способи боротьби з ідеологічною пропагандою та авторитарною радянською системою. Дослідження цього аспекту особливо актуальне в умовах інформаційної війни із Росією, а також може стати у пригоді опозиційним силам у сучасних авторитарних державах для вироблення шляхів інформаційного протистояння з правлячими режимами.

Поряд з цим, тема має високу наукову актуальність через слабку дослідженість регіонального виміру Перебудови, історії формування засобів масової інформації та процесу формування нової публічної сфери наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Тому ця робота покликана доповнити наявну базу дослідження згаданої тематики.

Мета дипломної роботи – провести порівняльний аналіз газет «Братство» та «Поступ» і на їхньому прикладі з'ясувати специфіку зародження незалежної преси у Львові наприкінці Перебудови. У своєму дослідженні я ставлю наступні **завдання**:

- проаналізувати соціально-політичну ситуацію та становище ЗМІ в УРСР доби Перебудови, з фокусом на соціальних і національних особливостях розвитку Львова;
- окреслити генезу молодіжних опозиційних організацій в радянському Львові, з'ясувати їхній зв'язок з попередніми поколіннями дисидентів;
- висвітлити процес створення молодіжних організацій «Товариство Лева» і «Студентське Братство»;
- описати історію створення та процес виходу самвидавних молодіжних газет «Поступ» і «Братство», порівняти їхні загальні характеристики;
- провести порівняльний аналіз змісту цих газет, щоб пояснити спільні та відмінні риси у висвітленні ними тогочасних актуальних тем.

---

¹ Інтерв'ю з Олегом Семенком (26.02.2020). Особистий архів автора.

Об’єктом цього дослідження є газети «Поступ» і «Братство», що були, відповідно, центральними інформаційними органами Товариства Лева і Студентського Братства міста Львова та виходили протягом 1989 – початку 1990-го року.

Предметом дипломної роботи є висвітлення найактуальніших суспільно-політичних тем доби Перебудови в газетах «Поступ» і «Братство».

Хронологічні межі мого дослідження охоплюють період від жовтня 1988 до квітня 1990 року. Умовним початком є заснування у Львівському державному університеті стінгазети «Точка зору», що було пов’язано з формуванням там першої ініціативної групи студентів у Львові. Її ідейним продовженням стала газета «Братство», яку почало видавати Студентське Братство у вересні 1989 року, а її останній номер вийшов у квітні наступного року. Водночас, ще у квітні 1989 року Товариство Лева розпочало випуск своєї газети «Поступ», який тривав до середини 1990 року із поступовим зменшенням своєї актуальності як самвидаву.

Територіальним фокусом дослідження є місто Львів.

Наукова новизна цієї роботи полягає в тому, що це перший порівняльний аналіз студентської самвидавної преси Львова на прикладі інформаційних органів двох найвпливовіших молодіжних організацій міста – Товариства Лева і Студентського Братства. Крім того, розгляд неформальних видань «Поступ» і «Братство» як перших прикладів незалежної преси дає можливість розширити розуміння феномену гласності в УРСР та дослідити трансформації інформаційного простору у Львові в добу Перебудови.

Історіографія питання представлена працями Романа Шпорлюка², Тараса Кузьо³, Мартіна Маля⁴, Віктора Даниленка та Володимира Барана⁵ які окреслюють основні риси Перебудови в Україні, а також дискусії щодо національного питання

---

² Szporluk R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*// Stanford: Hoover Institution Press, 2000. 437 p.

³ Kuzio, T. *Ukraine: Perestroika to Independence*. Second edition. London: Palgrave Macmillan, 2000. 273 p.

⁴ Маля М. *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991/ Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, 3. І. Клещенко, В. П. Павленка*. Київ: Мегатайт, 2000. 608 с.

⁵ Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)* Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.

та громадянських свобод у цей період. Праці Педрика Кені⁶, Таріка Сиріла Амара⁷ та Вільяма Ріша⁸ подають контекст розвитку Львова протягом його перебування в складі СРСР. Монографія Георгія Касьянова⁹ дає змогу прослідкувати корені дисидентського руху в Україні та пов'язати його з появою незалужних молодіжних організацій, а праця Юрія Каганова¹⁰ і стаття Світлани Костилюєвої¹¹ окреслюють розвиток інформаційного середовища в радянській Україні. У свою чергу, книга Елеонори Нарвселіус¹² аналізує формування молодого покоління львівської інтелігенції в добу Перебудови. Крім того, для загального ознайомлення з історією Товариства Лева я звертався до монографії Ореста Шота¹³ і спогадів Валентина Стецюка¹⁴. Таким чином, згадані праці окреслюють умови, в яких постали і діяли видання Товариства Лева та Студентського Братства, а також розглядають головні особливості нового покоління опозиції, залишаючи відкритими специфічні аспекти діяльності організації та аналіз їхньої преси.

Джерельна база дипломної роботи складається з номерів 1-8(2523) самвидавної газети “Поступ” і 1-5(11) самвидавної газети «Братство». Крім того, я провів інтерв'ю з членами Студентського Братства, зокрема Андрієм Салюком, Олегом Семенком, головним редактором “Братства” Юрієм Лобаном та членами редакції газети Олегом Кузаном і Олександром Пограничним. Для висвітлення

---

⁶ Кені П. *Карнавал Революції: Центральна Європа 1989 року/ Пер. із англ.: Андрій Портнов, Тетяна Портнова.* Київ: Критика, 2006. 470 с.

⁷ Amar T.S. *The paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City Between Stalinists, Nazis and Nationalists.* Ithaca and London: Cornell University Press, 2015. 356 p.

⁸ Risch W.J. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv.* Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 2011. 360 p.

⁹ Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років/ 2-ге вид., випр. і доповн.* Київ: Кліо, 2019. 272 с.

¹⁰ Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія.* Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

¹¹ Костилюєва С. *Роль друкованих засобів масової інформації України у здійсненні соціально-економічних перетворень в умовах перебудови// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 16, ч. 2. Київ, 2007. с. 416-430.

¹² Narvselius E. *The Nation's Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in post-1991 L'viv.* Linköping: LiU Tryck, 2009. 318 p.

¹³ Шот О. *Стежками пам'яті. Товариство Лева і «Пласт».* Львів: Піраміда, 2019. 420 с.

¹⁴ Стецюк В. *Історія Товариства Лева.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://tovleva.ucoz.ru/index/dodatki_i_dopovnennja/0-12 (14.06.2022).

історії Товариства Лева і “Поступу” я провів інтерв’ю із членами цієї організації – Тарасом Стецьківим та Ярославом Грицаком, а також використовував інтерв’ю Вахтанга Кіпіані з першим головним редактором “Поступу” Олександром Кривенком.

Методологія роботи включає історико-критичний, історико-хронологічний, компаративний та усноісторичний методи. Зокрема, у своїй роботі я намагався вписати тематику газет у ширший суспільно-політичний контекст доби Перебудови, порівнював публікації політико-критичного характеру із законодавчими актами та матеріалами іноземної преси, що вплинули на їхню появу, а також намагався хронологічно прослідкувати зміни в риториці газет протягом 1989 - початку 1990 років з огляду на переломні моменти розвитку гласності в УРСР та у Львові зокрема.

Структура роботи складається з вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі я розглядаю Львів доби Перебудови, зосереджуючись на інформаційному просторі міста. У другому розділі я досліджую зв’язок між шістдесятниками та новим поколінням опозиції, а також трансформації ідей опору відповідно до змін доби Перебудови. В цьому контексті я розглядаю історію створення Товариства Лева і Студентського братства міста Львова, а також генезу і постання їхніх видань – газет «Поступ» і «Братство». Тут же я проводжу огляд згаданих видань, історію виникнення ідеї кожного з цих видань, їхнього створення та поширення. В ньому я також фокусуюсь на цільовій аудиторії та тематиці. Третій розділ присвячений аналізу вмісту газет та висвітлення ними ключових подій та інформації, що набула найбільшої актуальності протягом 1989-1990 роках. У висновках я підсумовую основні пункти дослідження, проведеного в цій дипломній роботі.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПОЯВИ МОЛОДІЖНОЇ САМВИДАВНОЇ ПРЕСИ У ЛЬВОВІ

1.1 Трансформація медійного ландшафту УРСР в добу Перебудови

Курс на гласність та інформаційну відкритість був проголошений Михайлом Горбачовим ще під час його приходу до влади в 1985 році, проте втілювати її нове керівництво почало лише у 1986 році. Відкладання цієї реформи було спричинене, насамперед, Чорнобильською трагедією, на яку керівництво держави все ще вирішило відреагувати старим методом замовчування. Крім того, для свого реального функціонування політика гласності вимагала наділення владою її реальних виконавців, тому в 1986 Горбачов вирішив призначити ліберальних очільників на деякі центральні інформаційні видання, а також реабілітував Андрія Сахарова, особисто запросивши його повернутися до Москви. Як виявилось уже невдовзі, ці рішення вийшли далеко за межі очікувань, які на них покладав глава СРСР¹⁵.

Зміна кадрів зачепила приблизно половину всіх представників місцевих органів влади, зокрема й в Україні, де більшість із них стояли на консервативних позиціях. Тим не менш, ці зміни часто відбувалися «по горизонталі», коли ті самі люди переводились на рівнозначні посади в інших сферах, в той час як загалом левова частка влади залишалася в руках тих самих консервативних сил. На їх чолі в Україні продовжував перебувати Володимир Щербицький, якого Горбачов вирішив залишити для збереження стабільності в УРСР, в той час як він починав першочергово реформувати московські владні ешелони. У січні 1987 року в політиці Перебудови розпочався другий етап, коли безпосередньо вводилась гласність, почав реалізовуватись принцип плюралізму. Проте спершу це стосувалося лише критичного осмислення попередніх подій історії¹⁶.

---

¹⁵ Маля М. *Радянська трагедія...* с. 452-454

¹⁶ Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи...*, с. 256-257

Важливим поштовхом для реалізації плюралізму та гласності у сіспільстві стали страйки шахтарів, які ніколи раніше не вважалися політично активним класом. Тим не менш, цей соціальний прошарок забезпечував основу радянської економіки, орієнтовану переважно на важку промисловість, що робило комуністичну владу вкрай залежною від нього і змушувало рахуватися з його вимогами. В той час як питання національного суверенітету і відродження української культури були ключовими для представників інтелігенції, погіршення щоденного добробуту та безправність щодо впливу на умови праці стали тим, що мобілізувало робітничий клас, і це загальносоюзне явище збіглося в часі з активізацією діяльності молодіжних організацій на заході України.

У липні 1989 відбулися перші з 1920-х років страйки українських шахтарів, що охопили Донбас, підприємства Центральної України та Львівсько-Волинський вугільний басейн. Розпочавшись паралельно із російським Кузбасом, вони, окрім економічних вимог, виявили також сприйнятливність українського робітничого класу до ідей демократії. Зокрема, ставши проблемою загальносоюзного рівня для комуністичної партії через свої розмах і раптовість, страйки змусили її очільників піти на поступки не лише у підвищенні зарплат та забезпеченні базовими товарами, але й домоглися права самостійно замінити власне керівництво та інженерів¹⁷. В той же час, західноукраїнська інтелігенція почала налагоджувати шляхи співпраці з робітничим класом, щоб використати цю поступливість влади і для власних національних інтересів, що стало однією з важливих тем, дискутованих у молодіжній самвидавчій пресі Львова.

Сприятливим поворотом для незалежної преси стала поява 18 листопада 1989 року Протоколу ЦК КПРС “Про додаткові заходи в інформаційній сфері”, який втілював у життя ще більше ідей гласності. Апелюючи до міжнародного іміджу Радянського Союзу та прагнення привести його рішення у відповідність із

---

¹⁷ Walkowitz D. *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992*. Albany: State University of New York Press, 1995, p.4

зобов'язаностями, підписаними у Гельсінкі, Мадриді та Відні, цей документ під грифом «цілком таємно» пропонував запроваджувати конкретні кроки для відкриття інформаційного простору СРСР та його співпраці з європейським інформаційним простором. Зокрема, йшлося про дозвіл на безперешкодний доступ громадян до «найбільш авторитетної громадсько-політичної, літературно-художньої, науково-популярної та іншої періодики», розширення в СРСР мережі торгових точок, де вона могла бути придбана, а також можливість громадянам, установам та кооперативам передплачувати її. Водночас, згідно з документом, радянська влада на цей час усвідомлювала, що громадяни мали можливість доступу до супутникових та телевізійних програм із-за кордону. Тому визнавалася можливість використання абонентських пристроїв «згідно з вимогами ГОСТ СРСР і міжнародними рекомендаціями»¹⁸. Цей аспект зазначає у своїй монографії і дослідник Юрій Каганов, характеризуючи період який передував Перебудові:

«Усвідомлюючи настрої Західної України, влада приділяла особливу увагу зарубіжному мовленню в цьому регіоні. Щодо Львівщини, застереження були зумовлені тим фактом, що частина населення вільно володіє польською і німецькою мовами, тому крім передач російською і українською мовами населення могло прослуховувати також радіопередачі зарубіжних радіоцентрів і цими мовами»¹⁹

Крім того, у Протоколі визнавалося право «використовувати копіювальну-множилу техніку для копіювання матеріалів, вміст яких не протирічить конституційним нормам і діючим в країні законодавчим актам»²⁰. З одного боку, такі положення означали фактичне наближення до свободи слова та кореспонденції, проте відповідність радянським стандартам та чинному законодавству все ж

---

¹⁸ О дополнительных мерах в информационной сфере// Выписка из протокола №172 заседания Политбюро ЦК КПСС от 18 ноября 1989 года. №П164/168Протокол ЦК КПРС «Про додаткові заходи в інформаційній сфері» від 18 листопада 1989 року. №П172/9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5\)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf) (14.06.2022).

¹⁹ Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини...»* с. 197

²⁰ О дополнительных мерах в информационной сфере... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5\)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf) (14.06.2022).

залишала можливість для цензури та боротьби з неугодною владі інформацією. На користь цього свідчив вже сам факт, що видання львівських молодіжних організацій продовжували залишатися самвидавними та друкуватись у Балтиці, хоча ризик репресій через їхнє виготовлення і розповсюдження ставав дедалі меншим в міру подальшого розвитку гласності. Поворотним моментом у цьому сенсі стали перші демократичні місцеві вибори у березні 1990 року, на яких представники Народного Руху України та інших опозиційних сил здобули владу в Західній Україні і фактично позбавили комуністичну партію впливу та інформаційну сферу в регіоні. Свобода поширення інформації, зрештою, стала головною причиною, чому самвидавна преса втратила актуальність і припинила свій випуск до середини 1990 року.

1.2. Особливості національного і соціального розвитку Львова наприкінці 1980-х років

Рівень національної свідомості у Львові значною мірою пояснювався його етнічним складом, адже станом на 1989 рік українцями себе вважали 80% населення міста. В той же час, частка росіян не перевищувала 16%, що було навіть менше, ніж у столицях балтійських республік. Зокрема, згідно з даними, які наводить Роман Шпорлюк, станом на 1979 рік естонці становили лише 52% у Талліні, тоді як латвійці – близько 40% у Ризі. Враховуючи те, що Литовська, Латвійська і Естонська РСР попри це проявляли найбільшу потужність національних рухів, етнічна ситуація в УРСР була назагал значно менш сприятливою для розвитку власних опозиційних сил, проте Львів у цьому випадку був яскравим винятком²¹.

Окремим чинником, що сприяв формуванню такого середовища в місті була цілеспрямована політика комуністичного режиму після Другої світової війни щодо позбавлення поляків доміантних позицій, які вони займали там за часів Австро-Угорської імперії, шляхом їх примусових депортацій за межі УРСР та ведення в

---

²¹ Szporluk R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union...* pp. 304-307.

республіці політики українізації. Проте як зазначає Вільям Ріш, така політика навпаки спричинила перелом у сприйнятті обома народами один одного, змінивши образ Польщі із домінанта і ворога на альтернативне джерело інформації, яка згодом почала проникати до Львова через газети, журнали, радіо, телебачення та письмові праці²².

Що стосується російської культури, в цих умовах вона мала значно менше шансів утвердитись як визначальний чинник формування суспільної свідомості в місті. Те саме стосувалось і радянського адміністративного впливу, адже попри те, що на керівних посадах переважали вихідці з-поза Західної України, часто російськомовні, переважна частка місцевого населення поповнювалось за рахунок міграції україномовних жителів із менших міст і сіл Галичини протягом другої половини ХХ століття. В результаті, громадськість щораз більше ставала у протиставлення до немісцевих носіїв російської культури, які займали ключові посади в політичному та економічному житті міста, що завадило Львову повноцінно інтегруватися у політичну систему УРСР²³. Не змогла комуністична партія встановити також ідеологічний контроль над населенням міста через вищу освіту, оскільки ще в 1950-х роках викладачів, які намагалися насаджувати російську мову в навчальних закладах чи дискредитувати українську, могли позбавити посади²⁴. Російська культура непрямо насаджувалась у сфері урбаноніміки, коли до 1969 року влада здійснила перейменування більшості вулиць міста. Тим не менш, хоча чверть усіх їх була пов'язана з радянською історією, другою за кількістю групою залишались назви українського походження, що становили близько 20% від усіх назв вулиць²⁵.

---

²² Risch W.J. *The Ukrainian West...* p. 84.

²³ *Ibid.*, p. 70.

²⁴ Amar T.S. *The paradox of Ukrainian Lviv...*, p. 12.

²⁵ Hrytsak Y., Susak V. *Constructing a national city: the case of Lviv// Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities/ Edited by John J. Czaplicka and Blair A. Ruble; assisted by Lauren Crabtree. Baltimore and London: The John Hopking University Press, 2003, p. 149*

Всі перераховані чинники значною мірою вплинули і на політичну ситуацію в місті наприкінці періоду Перебудови. Показовими в цьому сенсі стали перші демократичні місцеві вибори у березні 1990 року, коли ключові посади в радах у Західній Україні вперше зайняли некомуністи. Зокрема, у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях сукупно, 43 із 46 місць здобули кандидати від Народного Руху України та інших незалежних організацій, тоді як у Львівській міській раді не залишилось жодного представника від комуністичної партії. Ця ситуація виглядала контрастною до інших частин областей Західної України, де у Волинській та Рівненській областях кандидати від опозиції зайняли 6 із 9 та 5 із 10 місць відповідно, у Закарпатті одне місце, а в Чернівецькій області - жодного. Результати виборів у Центральній та Східній Україні були ще менш сприятливими, за виключенням Києва і Харкова, де Народний Рух здобув 18 із 22 та 11 із 28 місць відповідно, тоді як в деяких інших областях некомуністи навіть не змогли зареєструвати своїх кандидатів²⁶.

З огляду на ці факти, Львів у період Перебудови був містом із найвищим рівнем національної свідомості та найкращими умовами для розвитку опозиційного руху. Це дало поштовх для появи нового покоління нерадянської інтелігенції, що насмілилась перейти з культурницького етапу національного відродження, в якому діяло покоління шістдесятників, на етап громадської та політичної боротьби, ключовим елементом якої став розвиток першої незалежної преси.

1.3. Преса в радянському Львові та УРСР

Протягом більшої частини періоду Перебудови у Львові існувала виключно офіційна преса, представлена трьома газетами: «Вільна Україна», російськомовна «Львовская Правда» і видання Комсомолу «Ленінська Молодь». Остання у період Перебудови зайняла найбільш прогресивну політику щодо реформування радянської системи, як і місцеві представники Комсомолу, що стали в опозицію до

---

²⁶ Szporluk R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union...* pp. 299-300.

консервативних членів обкому партії²⁷. Вона також і стала платформою для висловлення думок для молодіжних організацій, зокрема Товариства Лева, коли воно ще не мало власного видання²⁸.

Крім того, згідно з радянським законодавством, кожне важливе місто і обласний центр у Радянському Союзі повинне було мати власне видання, фінансоване з державного бюджету та підпорядковане профспілці письменників і Комсомолу. У Львові таким виданням був журнал «Дзвін» Львівської організації Спілки радянських письменників України, який спочатку мав назву «Жовтень» і був орієнтований, передусім, на «стару» радянську інтелігенцію, тобто вчителів, працівників сфери культури й інших²⁹. Як зазначає Елеонора Нарвселіус, об'єктивність офіційної преси періоду гласності була сумнівною через те, що основні акценти у висвітленні раніше табуйованих тем – історичних, правових чи політичних – накладались «згори». До того ж, сама якість державної журналістики у Львові була доволі посередньою, адже більш професійні журналісти переїздили працювати до Києва³⁰.

Із закордонної преси до Львова потрапляла офіційна польська газета «Трибуна люду», адже інші, зокрема «Голос праці», «Стандар молодих», «Жице Варшави», заборонили розповсюджувати в місті у роздріб ще у 1956 році на прохання львівського обкому партії, члени якого стверджували, що це наносить шкоду роботі радянської пропаганди.³¹ Контроль за розповсюдженням польської преси став ще жорсткішим після зростання у Польщі впливу “Солідарності”, коли КДБ у 1980 році почало вживати додаткових засобів щодо активних передплатників таких видань.³²

---

²⁷ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

²⁸ Квятковський А., Решетило М. *Товариство друзів та однопумців*// Поступ №12. Львів, жовтень 1989 р.

²⁹ Narvselius E. *The Nation's Brightest and Noblest...*, p. 200

³⁰ Ibid., p. 202-203

³¹ Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини...* с. 147

³² Там само, с. 149

Що стосується всієї України, станом на 1982 р. в республіці видавалося понад 1700 державних газет і 198 журналів. Втім, популярність офіційної преси була доволі сумнівною, зокрема її роздрібний продаж був збитковим, через що держава спонукала населення до добровільно-примусових передплат. Статистично, загальносоюзні видання мали більше підписників, аніж республіканські, проте в період Перебудови значно впав показник “насиченості партійною пресою”, що визначався кількістю передплачених видань на 100 комуністів³³. У мовному плані, як зазначає Юрій Каганов, відносний баланс між україномовною та російськомовною пресою існував за керівництва Петра Шелеста в УРСР, коли влада толерувала прагнення мешканців Заходу республіки та сільської місцевості читати періодику власною мовою. Проте після його усунення у практику повернулася політика русифікації, що призвело до зменшення частки україномовної періодику у республіці з 46% до 19% протягом 1970 років.³⁴

Характерною зміною, що відбулася у характері преси СРСР в час Перебудови, було відновлення в ній елементів дискусії. До цього журналісти намагались переосмислювати все за читачів, слідуючи переконанню, що суспільство ще не готове думати самостійно. Відповідно, в ході запровадження гласності головною рисою преси стала її «безадресовість» і зверненість до читача, в той час як раніше суспільний резонанс викликали, здебільшого, конкретні події, на які відповідали автори статей³⁵.

У Львові обмеженість тематики і риторики радянської преси, а також невелика кількість офіційних видань сформувала певний інформаційний вакуум, який підсилювався близькістю альтернативних джерел інформації, особливо із Польщі та Балтики. У свою чергу, це створювало попит на власну незалежну інформацію, яка б доносилась широким масам українською мовою та пропонувала ідеї, альтернативні до радянської пропаганди. Таким чином у місті почав активно

---

³³ Там само, с. 142-143

³⁴ Там само..., с. 148

³⁵ Костилева С. О. Роль друкованих засобів масової інформації... с. 423.

виникати самвидав, більшість з якого, проте, не піднімав політичних тем та залишалось на позиціях пропагування української культури³⁶. Загалом протягом 1988-1991 років, згідно з дослідженнями Вахтанга Кіпіані, у місті з'явилося близько 120 таких видань, тоді як в Україні протягом цього ж періоду їхня кількість досягала 1300³⁷.

Водночас, приклад самвидавних газет «Братство» і «Поступ» ілюструє те, що гласність також мала свої етапи протягом періоду Перебудови, і свобода слова зростала поступово. В Українській РСР визначальними факторами такої ситуації були, насамперед, консервативне керівництво на чолі з Володимиром Щербицьким, що гальмувало лібералізаційні перетворення та порівняно сильний розвиток опозиційних рухів (УГС, НРУ). Крім того, національний рух у Львові здобув найбільшу інтенсивність, яку забезпечували як новопосталі молодіжні організації, так і суспільство загалом.

1.4. Поява нового покоління львівського самвидаву

Початки самвидаву як явища відслідкувати доволі важко, проте за самою своєю суттю слушно було б пов'язувати його із діяльністю державної цензури. Тим не менш, в Україні самвидав набув свого розквіту в 1960-х роках, пройшовши три етапи свого розвитку. Згідно з періодизацією, наведеною в першому номері самвидавного журналу «Український вісник», на початку 1960-х самвидав був суто літературним, у 1963-1965 роках почали з'являтися анонімні політичні статті, а друга половина 1960-х років позначилась розвитком публіцистики із зазначеним авторством публікованих матеріалів³⁸.

Українська традиція самвидаву тісно пов'язана із західними каналами інформації, передусім «Радіо Свобода», адже вже починаючи з середини 1960х

---

³⁶ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

³⁷ Герич А. *Студентське Братство 30 років потому* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/89354> (21.04.2021).

³⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору..., с. 112-113

років, його редакція приймала позацензурні матеріали для подальшого їх поширення через свій ресурс. Такими прикладами були, наприклад, твори «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та інші³⁹.

Найбільшої інтенсивності в часи застою переслідування українського самвидаву набуло у 1972-1973, коли КДБ ставилось особливо уважно до розповсюдження незалежної політичної думки, а студентів відраховували з навчання за поширення цих матеріалів. Зокрема, таким чином із Львівського державного університету виключили близько півтора десятка студентів, а двох навіть арештували. Тим не менш, на відміну від шістдесятників, представники нового покоління опозиції найчастіше не мали кар'єри, яку вони могли втратити через свою діяльність, чи власних сімей, до яких влада могла б застосовувати репресії. Відповідно, молода інтелігенція ставила і сміливіші завдання, визнаючи необхідність відділення України від СРСР, порівнюючи з їхніми старшими сучасниками з Народного Руху, хто вірив у можливість вдосконалення існуючої системи шляхом Перебудови, але без її радикальної зміни чи проголошення незалежності⁴⁰.

Таким чином, попри оголошення політики гласності у 1985 році, її реальне втілення розпочалося лише наступного року, а розвиток відбувався поступовими фазами, перехід між якими визначали законодавчі нововведення та втрата комуністами своєї політичної монополії в СРСР. З огляду на це, а також на тлі інформаційного вакууму, спричиненого малою кількістю офіційних видань та їхньою ідеологічною монотонністю, у Львові постало сприятливе середовище для виникнення нового покоління самвидавної преси.

---

³⁹ Ремовська О. *Говорить Радіо свобода. Історія української редакції*. Київ, Видавничий дім "Кисво-Могилянська академія", 2014, с. 38-39

⁴⁰ Risch W.J. *The Ukrainian West...*, p. 206-208

РОЗДІЛ II. ТОВАРИСТВО ЛЕВА І СТУДЕНТСЬКЕ БРАТСТВО: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. ПОЯВА ГАЗЕТ «ПОСТУП» І «БРАТСТВО»

2.1 Товариство Лева: становлення та діяльність

Товариство Лева було засноване у Львові 16 жовтня 1987 року, хоч його ідея почала зароджуватись уже за рік до цієї дати. Складаючись переважно із представників молодого інтелігенції – випускників львівських вишів, воно стало логічним продовженням попередніх поколінь дисидентів, підтримуючи з ними ідейний зв'язок. Зокрема, про це свідчать зустрічі, які влаштували у своєму домі поети-шістдесятники Ігор та Ірина Калинці, де представники старої інтелігенції та майбутні члени «Товариства» дискутували про шляхи відродження національної свідомості⁴¹. Крім того, Товариство Лева у своїй газеті «Поступ» зазначає ключовий вплив Ігоря Калинця у власному створенні, коли той ініціював першу ще не санкціоновану публічну панахиду на могилі Богдана-Ігоря Антонича⁴².

Учасник Товариства Тарас Стецьків, який був секретарем організації у 1987-1989 роках, зазначав, що організацію не можна було назвати студентською, адже хоч студенти і були серед її членів, проте не становили більшості⁴³. Ярослав Грицак також наголошував на віковій різниці між членами Товариства Лева, які в середньому мали 25 і більше років, та 20-22-річними учасниками Студентського Братства. Попри невелику різницю в часовому вимірі, значна відмінність полягала у соціальному статусі, адже учасники Студентського Братства на час його появи ще навчались на перших курсах університетів, тоді як учасники Товариства Лева були випускниками вишів⁴⁴. Зокрема, це визначало рівень ідейності та соціальних зв'язків, які робили студентське середовище більш згуртованим, в той час як загальнольвівське середовище було значно ширшим і менш уніфікованим. Діючи в

---

⁴¹ Кені П. *Карнавал Революції: Центральна Європа 1989 року...* с.180-183.

⁴² *Поет, що розпочав перебудову у Львові*// Поступ, №11. Львів, жовтень 1989 р.

⁴³ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁴⁴ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

умовах, наведених у другому випадку, Товариство Лева не базувало власні осередки в університетах, а створювало їх незалежно від будь яких міських інституцій. За словами Стецьківа, коли він і його колеги випустились із університетів у 1986 році, Перебудова почала входити у свою активну фазу, і восени цього року майбутнє Товариство вхопилося за цю можливість, а дізнавшись у відділенні міського комітету Комсомолу, що реєстрація та дозволи не є обов'язковими, вирішили організуватись у власний «клуб за інтересами». Безпосереднє формування організації розпочалося весною 1987 року, коли інша група людей ініціювала відновлення надгробних пам'ятників видатним українським діячам на Личаківському цвинтарі. Тарас Стецьків та однодумці вирішили приєднатися до них, і це дало початок першим акціям тоді ще не оформленого Товариства Лева⁴⁵.

Протягом першого року своєї діяльності нова організація відчувала доволі толерантне ставлення львівських партійних структур. Одним із ключових факторів стало те, що її перший голова, Орест Шейка, працював у міському комітеті Комсомолу, і був єдиним, хто погодився очолити неформальну організацію національно-свідомої молоді. Вільям Ріш також зазначає, що серед керівництва Комсомолу були ті, хто підтримував Товариство, зокрема Ростислав Братунь, на той час колишній редактор журналу «Жовтень», який допомагав спонсорувати його, за що у 1989 році організація успішно просунула його як народного депутата СРСР.⁴⁶ Не викликала особливих підозр і суто культурницька діяльність Товариства Лева, спрямована на захист української мови, етнографії та упорядкування культурних та історичних пам'яток, що у контексті Львова та початку Перебудови не виглядало особливо радикальним.

В ідеологічному сенсі, важливим для становлення організації стало також те, що вона не піддалась впливу радикальних українських дисидентів, уособлених насамперед в правозахисній Українській Гельсінській Групі (із липня 1988 р. –

---

⁴⁵ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁴⁶ Risch W.J. *The Ukrainian West...*, pp. 142, 184

Українська Гельсінська Спілка), оскільки керівники останньої в той час перебували в ув'язненні. Через уже згадані зв'язки із шістдесятниками Товариства Лева сформувало досить виважені способи діяльності, що допомагало їм уникати провокацій з боку радянської влади та утримувати власну офіційну діяльність в легальних межах.

Яскравим прикладом стало заплановане проведення конференції Товариства Лева у жовтні 1988 року, покликаної формально проголосити про перехід організації до політичної діяльності⁴⁷, а на саму подію були запрошені представники балтійських народних фронтів та львівських незалежних рухів. Ситуація почала змінюватись 21 жовтня, коли на зборах товариства Орест Шейка склав повноваження керівника і вони перейшли до студента Львівського університету Івана Гриніва. Цей крок, ймовірно, викликав у представників влади побоювання щодо подальшої діяльності організації, яку тепер очолила людина не приналежна до партійних структур.

Побоювання виразились вже в той самий день переобрання, коли міський комітет КПРС відмовив учасникам у попередньо узгодженому місці для проведення конференції Товариства Лева 23 жовтня. У відповідь на це учасники вирішили обрати новим місцем Будинок офіцерів, проте в цей день міська влада заблокувала місце її проведення кордонами міліції та підготовленим загоном спецпризначення, очікуючи від учасників спроб прориву та сподіваючись миттєво відповісти насильницьким розгоном. Як зазначає Педрик Кені, члени Товариства Лева не допустили до трибуни нещодавно звільненого із в'язниці голову УГС В'ячеслава Чорновола, побоюючись його можливих закликів до радикальних дій. Тарас Стецьків, який належав до більш радикального крила Товариства Лева, також згадує цей випадок і розповідає, що Чорновіл одразу ж захотів використати момент заборони конференції як привід для того, щоб влаштувати протест проти

---

⁴⁷ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

комуністичної партії. Меншість у Товаристві, до якої належав і Стецьків, також схилилися до цієї ідеї і були готові повести присутніх до обласного комітету партії, щоб влаштувати там мітинг.⁴⁸ Натомість, більш поміркована більшість в організації не дала слова Чорноволу, і Орест Шейка запропонував змінити розпорядок заходу, повівши учасників конференції до Личаківського кладовища, де члени організації проводили упорядкування могил⁴⁹.

Таким чином, Товариство Лева використало можливості, створені політикою Перебудови, для створення у Львові першої молодіжної організації із культурницькою діяльністю та політичними амбіціями. Обравши своїм головою члена Комсомолу Ореста Шейку, Товариство змогло не піддатись контролю з боку партії, а натомість використати ці зв'язки для власного утвердження, розростання і проведення перших акцій.

2.2. «Поступ»: перша регулярна незалежна газета Львова

Ідея для власного видання виникла у Товариства Лева під впливом преси балтійських народних фронтів – передусім, латвійської газети «Атмода» та видань литовського руху «Саюдіс» - «Согласие» і «Возрождение» («Atgimimas»). Контакти із балтійськими республіками Товариство встановило після візитів із власним «історичним театром» до Вільнюса, де відбулося знайомство із головою Громади українців Литви Василем Капканом і погодження процесу друку майбутнього самвидавного видання у Литві.⁵⁰

Перший номер «Поступу» датований квітнем 1989 року, проте як зазначав Ярослав Грицак, поширювати його почали тільки на початку травня, прив'язавши

---

⁴⁸ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁴⁹ Risch W.J. *The Ukrainian West*, ... p.188-189; Камінський А. *На перехідному етапі: "гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні*. Мюнхен: Український Вільний університет, 1990, с. 455-456

⁵⁰ Кіпіані В. «Життя у Поступі» (Інтерв'ю Вахтанга Кіпіані з Олександром Кривенком, 31.10.2002). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20111002190129/http://www.kipiani.org/samizdat/index.cgi?245> (14.06.2022).

це до з'їзду НРУ⁵¹. Як згадував перший головний редактор газети Олександр Кривенко, приводом для його виходу став розгін студентської демонстрації у Львові 12 березня 1989 року, що викликало надзвичайний резонанс у суспільстві, зокрема і в самвидавній пресі⁵². Так, у квітні 1989 року вийшов перший і єдиний випуск газети «Вільна Україна» тиражем у 5000 примірників, створений групою студентів Дрогобицького педагогічного інституту та Львівського державного університету. На титульній сторінці великим шрифтом була подана інформація про розгін мирного мітингу. Оскільки видання позацензурної преси, тим більше з такою тематикою, перебувало за межами легальної діяльності, автори газети зазначились як організація «Молода Україна», якої насправді не існувало⁵³.

Водночас, у Києві почала виходити газета «Голос Відродження» учасника Української Гельсінської спілки Сергія Набоки. Це дало ще один поштовх для учасників Товариства Лева, щоб почати поширювати власне видання, яке боялись запускати одразу після демонстрації 12 березня через можливі репресії.

Початковий бюджет для «Поступу» зібрали, зокрема, завдяки продажу квитків на власні вистави. Для друку газети учасники організації змогли отримати від української діаспори закордоном друкарську машинку, на якій виділялась збільшена буква «І», вбудована у російський алфавіт.

Після виготовлення макетів, яким займався учасник Товариства Лева Роман Турій, їх доставляли до Вільнюса для друку. За свідченнями Олександра Кривенка, подолати цей шлях літаком тоді коштувало 18-19 рублів, щ обуло порівняно невеликою сумою навіть для студента.⁵⁴

Побоювання репресій позначились і на дискусіях про тираж «Поступу». Як згадує Тарас Стецьків, тодішній голова Товариства Ігор Гринів був надзвичайно

---

⁵¹ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

⁵² Кіпіані В. «Життя у Поступі»... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20111002190129/http://www.kipiani.org/samizdat/index.cgi?245> (14.06.2022).

⁵³ Інтерв'ю з Олександром Пограничним (25.03.2021). Особистий архів автора.

⁵⁴ Кіпіані В. «Життя у Поступі»...

обережним у діяльності організації, тому наполягав на меншому числі примірників, в той час як більш радикальна частина членів схилилась до більшої кількості⁵⁵. Детальніше про перший наклад газети згадував Олександр Кривенко:

“Він був невеликий – десь три тисячі. І точно пам’ятаю, що близько двох тижнів уже надрукований тираж зберігався в одному з приміщень Товариства Лева – у Бернардинському дворіку. Там був якийсь “красный уголок”, тенісні столи стояли, а вечорами, три або чотири дні на тиждень, збиралися секції.””

Дописувачі у першому номері користувалися псевдонімами, як от В. Олекса (Володимир Панкеєв), Олесь Бойко (Олег Кузан). Єдиним справжнім ім’ям підписувався Сергій Бадік, крім того запропонувавши свою поштову адресу для зворотнього зв’язку читачів із газетою. З другого номера, засобом зв’язку з “Поступом” вже стала поштова адреса Олександра Кривенка. Автори публікацій у «Поступі» послуговувались псевдонімами до жовтня 1989 року, коли їхні справжні імена вперше з’явилися під текстами у 12 номері⁵⁶. Ймовірно, це було пов’язано з успіхом страйку, що був проведений у відповідь на розгін мирного мітингу 1 жовтня і змусив владу піти на поступки.

Як згадують респонденти, перший тираж «Поступу» одразу розійшовся серед аудиторії, серед якої виділялись представники Народного руху України. Газета поширювалась централізовано у холі Порохової вежі, де секретар Товариства Лева Ярослав Рибак виставляв по два великих рюкзаки із новим випуском видання. Між першим і другим номером минув місяць, але вже з травня газета стала виходити щодвятижні.

«Поступ» почав приносити дохід, адже з самого початку на нього стояла умовна ціна у 15-20 копійок, згадував Олександр Кривенко, додаючи:

“Зараз я думаю, що це був успішний бізнес-проект. Грошей вистачало на зарплату не тільки мені (40 рублів!) й друкарці, але й кур’ерам – ми оплачували не

---

⁵⁵ Інтерв’ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁵⁶ Поступ, №12. Львів, жовтень 1989.

тільки квитки на літак, а й платили якісь добові. Певний відсоток ми готівкою віддавали Товариству Лева. У “Поступу” було навіть два стипендіати – безробітні Тарас Стецьків і Михайло Осадчий, які, щоправда, недовго отримували по 40-60 рублів. На початку липня 89-го – залишився без роботи і я.»⁵⁷

Таким чином, «Поступ» став першим регулярним львівським виданням громадсько-політичного спрямування, яке друкувалося і поширювалось поза контролем партії. Значну роль у його створенні відіграла співпраця із Балтійськими національними рухами та їхня преса, якою надихалося Товариство Лева. Ставши перспективною платформою поширення альтернативних ідей, воно зрештою стало і засобом переходу до політичної діяльності організації, а також прикладом для її наступників, які згодом об’єдналися у Студентське Братство.

2.3. Створення та діяльність Студентського Братства міста Львова

Як і для членів Товариства Лева, для учасників Студентського Братства період Перебудови запам’ятався швидкими змінами та подіями, які важко було охарактеризувати під час їхнього перебігу⁵⁸. Тим не менш, спираючись на досвід своїх попередників, нова організація виявилась значно більш радикальною у своїй діяльності⁵⁹. Для багатьох членів Студентського Братства, участь у діяльності Товариства Лева стала своєрідним стартовим майданчиком для громадського активізму в часи пізньої Перебудови, тому обидві ці молодіжні організації з самого початку мали чіткий ідейний зв’язок⁶⁰.

До можливостей, якими скористалися «левенята» у 1987 році, згодом додався ще й запит в інституцькому середовищі щодо захисту прав студентів та їхньої самореалізації у суспільстві. Студентське Братство міста Львова провело

---

⁵⁷ Кіпіані В. «Життя у Поступі»... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20111002190129/http://www.kipiani.org/samizdat/index.cgi?245> (14.06.2022); Інтерв’ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁵⁸ Інтерв’ю з Олександром Пограничним (25.03.2021) та Юрієм Лобаном (01.04.2021). Особистий архів автора.

⁵⁹ Башук С. Ось які ми, “Братчики”// Нова доба, №2. Львів, листопад 1989.

⁶⁰ Інтерв’ю з Олександром Пограничним (25.03.2021). Особистий архів автора

свою Установчу конференцію 25 травня 1989 року, проте його формування почалось значно раніше і доволі децентралізовано, на відміну від Товариства Лева. Про це свідчить той факт, що осередки майбутньої студентської організації зароджувались окремо у Львівському державному університеті, Дрогобицькому педагогічному інституті та Львівській Політехніці. Саме ж Студентське Братство сформувалося як наслідок налагодження контактів між цими ініціативами.

Першою платформою, яку нова організація використала, щоб заявити про своє створення, був «Поступ» Товариства Лева⁶¹. Педрик Кені зазначав, що Студентське Братство також користувалося правом Товариства орендувати приміщення через те, що воно мало легальний статус в очах влади⁶². Проте преса організацій свідчить про те, що станом на період створення Студентського Братства Товариство Лева не було офіційно зареєстрованим⁶³. Офіційна реєстрація Товариства відбулася вже в жовтні 1989,⁶⁴ а до того його члени змушені були проводити свої зустрічі таємно від влади через небезпідставні побоювання репресій⁶⁵.

Факультет журналістики Львівського державного університету став ядром формування одного з перших осередків Студентського Братства. Колишній редактор газети «Братство» Юрій Лобан зазначав, що виліка частка вступників на цей факультет складалася з хлопців, що пройшли військову службу і переважно були старшими за своїх колег з інших спеціальностей. Тому одним із перших запитів до керівництва закладу було скасування обов'язкової військової кафедри, а також припинення викладання ідеологічних предметів, що спонукало їх до об'єднання в одну ініціативну групу, яка згодом стала осередком Студентського Братства⁶⁶. Як уточнював інший учасник організації, Олександр Пограничний, ця

---

⁶¹ Кузан О. *Створене Студентське Братство*// Поступ № 5. Львів, червень 1989.

⁶² Кені П. *Карнавал Революції: Центральна Європа 1989 року...*, с.188.

⁶³ *Провокатори за роботою*// Поступ, №4. Львів, травень 1989.

⁶⁴ Братство №4. Львів, листопад 1989.

⁶⁵ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

⁶⁶ Інтерв'ю з Юрієм Лобаном (01.04.2021). Особистий архів автора.

група студентів почала формуватися весною 1988 року, коли багато з них ще були учасниками Товариства Лева⁶⁷.

Згідно зі статутом, найвищим керівним органом Студентського Братства міста Львова була Конференція, яка скликала раз на півроку і вирішувала найголовніші стратегічні питання діяльності організації⁶⁸. За своєю структурою Студентське Братство складалося з автономних осередків у вищих навчальних закладах, кожен з яких обирав власного представника. Разом вони склали Раду, на чолі якої стояв Голова⁶⁹. На Установчій конференції 25 травня 1989 року на цю посаду обрали Дем'яна Малярчука, студента Львівського державного університету, який виконував обов'язки до II Конференції Студентського Братства, що відбулася у листопаді 1989 року⁷⁰. Через два місяці, 19 січня 1990 року, Студентське Братство офіційно зареєстрували як громадсько-політичну організацію. Згадуючи цю подію, газета «Братство» стверджувала, що це було перше надання такого статусу громадському об'єднанню в УРСР⁷¹.

Олександр Пограничний згадував, що ідею назви організація взяла із наукової роботи одного з її перших учасників, Олега Кузана, який досліджував діяльність Кирило-Мефодіївського Братства⁷². Зокрема, це громадсько-політичне об'єднання середини XIX століття було налаштоване проти збереження тогочасного державного устрою та ставило ціллю своєї боротьби свободу народів від гніту царизму. Студентське Братство, хоч і не декларувало прямого протистояння з радянською владою, проте намагалось наблизити її кінець законним шляхом, апелюючи до Конституції СРСР, внутрішнього законодавства, а також до міжнародних угод, зокрема щодо прав людини, укладених у Гельсінкі в 1975 році.

---

⁶⁷ Інтерв'ю з Олександром Пограничним (25.03.2021). Особистий архів автора.

⁶⁸ III Конференція Студентського Братства ЛПШ// Грюндік, №5. Львів, травень 1990.

⁶⁹ Інтерв'ю з Андрієм Салюком (20.02.2020). Особистий архів автора.

⁷⁰ Рада "Меморіалу"// Поклик Сумління, №2. Львів, серпень 1989.

⁷¹ Найкращий різдвяний подарунок// Братство, №1(7). Львів, січень 1990.

⁷² Інтерв'ю з Олександром Пограничним (25.03.2021). Особистий архів автора.

Відповідно, ключовим для переведення діяльності Студентського Братства у політичну площину була підготовка до перших демократичних місцевих виборів у березні 1990 року. У своєму центральному виданні «Братство»⁷³, а також газеті «Грюндік»⁷⁴, що була виданням осередку організації в Політехнічному університеті, Студентське Братство розмістило списки із 20 своїх кандидатів, агітуючи за них у вже свормованих власною пресою цільових аудиторіях.

Оскільки вагомим аспектом діяльності нової студентської організації було відродження національних традицій та збереження культурних пам'яток, вона також встановила зв'язки з історико-просвітницькою організацією «Меморіал» та товариством «Спадщина». Про це свідчить перша подія такого характеру, яку новостворене Студентське Братство провело у липні 1989 року, а саме відновлення могил Січових Стрільців на горі Ключ. Як повідомлялось у самвидавчій газеті «Поклик сумління», що належала організації «Меморіал», завдяки втручання останньої студенти змогли провести свою акцію, не викликаючи зайвих питань у комуністичної влади⁷⁵. Про відновлення могил Січових Стрільців тоді написали одразу декілька недержавних видань, а саме «Поступ» Товариства Лева⁷⁶, видання «Віче»⁷⁷ Народного руху України за Перебудову та незалежна газета «Нова доба», яка також згадувала про реставрацію меморіалу воїнам УСС в селі Олесько, ініційоване Студентським Братством міста Львова протягом липня-серпня того ж року⁷⁸.

З огляду на публічність перших громадських заходів, Студентське Братство одразу отримало потужну базу старших союзників по своїй діяльності. В той же час, підтримуючи зв'язки із Товариством Лева і спираючись на студентську аудиторію, воно знайшло власний унікальний канал мобілізації мас, а саме організоване

---

⁷³ *Проголосуйте за кандидатів Студентського Братства*// Братство, №3(9). Львів, березень 1990.

⁷⁴ *Пропонуем наших кандидатів*// Грюндік, №1. Львів, лютий 1990.

⁷⁵ Ткаленко І. Стрілецька Могила// Поклик Сумління, №1. Львів, серпень 1989.

⁷⁶ Дармограй К. На горі Ключ// Поступ, №10. Львів, жовтень 1989.

⁷⁷ *Не вмирає душа наша*// Віче, №4. Львів, серпень 1989.

⁷⁸ Башук С. *Ось які ми, "Братчики"*// Нова доба, №2, листопад 1989.

здіяння молоді для досягнення цілей українського національного руху. Пізніше це виразилось у потужних страйках 3 жовтня 1989 року у Львові та на початку березня 1990 року в Києві, які змусили владу відмовитись від репресій і почати рахуватись із волевиявленням суспільства. Кульмінаційним моментом впливу Студентського Братства була організація спільно з Українською Студентською Спілкою Революції на Граніті у жовтні 1990 року.

2.4. Газета «Братство»: генеза і діяльність

Студентське Братство, на відміну від Товариства Лева, заснувало власне інформаційне видання майже одразу після свого створення, адже для цього вже був налагоджений канал зв'язків із видавництвами у Балтиці, а досвід перших номерів «Поступу» показав, що випуск самвидавної преси в умовах гласності виявився цілком реальним завданням. Тим не менш, ідея видання назрівала у студентському середовищі вже давно і вперше була втілена в стінгазеті «Точка зору», перший номер якої вийшов 21 жовтня 1988 року. Її почали видавати у Львівському державному інституті студенти, які згодом заснували там осередок Студентського Братства та перейшли до редакції газети «Братство»: Олександр Пограничний, Олег Кузан, Юрій Лобан, Адам Подгаєцький та Михайло Дашкович. Загалом вони видали п'ять номерів «Точки зору» і заявили про себе публічно після опублікування матеріалу журналістки Вікторії Андрєєвої, у якому вона висвітлила засідання Львівського міськкому Комсомолу, що висловило підтримку громадській активності студентів. Цю статтю відмовились друкувати в офіційних виданнях, і публікація в університетській стінгазеті стала неординарною подією, про яку вирішив зняти сюжет перший всесоюзний телеканал у своїй програмі «Взгляд»⁷⁹. Поява єдиного екземпляра вже згаданої газети «Вільна Україна» після розгону

---

⁷⁹ Пограничний О. *День народження Студентського братства ЛНУ*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/den_narodzhennya_studentskogo_bratstva_lnu_n1509378 (21.04.2021).

мітингу 12 березня 1989 стала ще однією подією в генезі «Братства», адже до її випуску були приченті зокрема студенти Львівського державного інституту.

Із появою ідеї «Братства» головним питанням був його друк, адже випуск неофіційних матеріалів поза контролем державної цензури в УРСР був на тоді надто ризикованим завданням через можливі репресії. Тому, наслідуючи приклад «Поступу», Студентське Братство вирішило встановити власні зв'язки із друкарнями в Балтиці та налагодити схему транспортування макетів і розтиражованих номерів своєї газети. Олександр Пограничний зазначає, що з цією метою він разом із Юрієм Лобаном здійснив поїздку Вільнюс-Рига-Тарту-Таллін в листопаді 1988 року⁸⁰. На той час випуск недержавних видань у Вільнюса та Ризі став уже усталеною практикою, яку комуністична влада відносно толерувала. Найбільш впливовими були видання народних фронтів, а саме «Atgimimas»⁸¹ (Литва) та «Atmoda»⁸² (Латвія).

Процес підготовки кожного номера «Братства» розпочинався зі створення макета, що відбувалось у Львові й найчастіше у квартирі когось із членів редакції. Макет створювався на форматі А3, на нього наклеювались частини тексту, надруковані на друкарській машинці, а декоративні елементи малювали вручну, включно із емблемою та заголовком. Кожен номер газети мав по 4 сторінки, тоді як «Поступ» та деякі інші видання, наприклад «Віче» Народного руху України та «Поклик сумління» всесоюдної організації «Меморіал» друкували по 8 сторінок у кожному номері.

Коли макет був готовий, його переправляли залізницею до друкарень у Вільнюсі та Ризі, що загалом могло займати два дні. Рідко траплялись випадки, коли міліція виявляла та конфісковувала наклад неформальної преси, в тому числі й

---

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Скан-копія примірника газети опубліковані на сторінці Вікіпедії:

[https://lt.wikipedia.org/wiki/Atgimimas_\(savaitra%C5%A1tis\)](https://lt.wikipedia.org/wiki/Atgimimas_(savaitra%C5%A1tis))

⁸² Скан-копія газети доступна за посиланням: <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/septini-gadsimti-lidz-valstij/gadsimts-ar-savu-valsti.-tres-a-atmoda.a107021/> (21.04.2021).

«Братство», а інколи бувало, що працівники правоохоронних органів вдавали, ніби не помітили його⁸³.

Виготовлення і доставка газети до Львова вимагала певних фінансових вкладень, зокрема дорога залізницею в два боки коштувала 9 рублів, що становило чверть студентської стипендії. Спочатку витрати покривалися із бюджету Студентського Братства та завдяки добровільним внескам, але невдовзі газета перейшла межу самоокупності та почала приносити прибуток⁸⁴. Хоч мінімальну ціну встановлювали у 40 копійок, люди часто платили у два-три рази більше. Основними місцями поширення «Братства», як і іншого самвидаву, були мітинги, також її активно передавали з рук в руки в університетському середовищі. За межі Львова газета потрапляла завдяки експедиціям Студентського Братства. Олег Кузан згадує, що таким чином вона з'являлась на Закарпатті, Вінничині, Черкащині й навіть у Луганську, де виник один з регіональних осередків Студентського Братства⁸⁵.

Таким чином, 1989 рік став найбільш сприятливим для появи незалежної молодіжної преси у Львові. Попри те, що гласність в Україні не мала змоги розвиватися через консервативні сили, які залишались при владі та здійснювали репресії проти мирних проявів громадянської активності, молодіжна самвидавна преса розпочала самостійно створювати сприятливі умови для демократизації і національного відродження. У цьому сенсі репресивні заходи влади проти суспільства діяли як каталізатор для діяльності молодіжних організацій, сприяючи їхньому переходу до політичної діяльності. Доказом цьому слугували розгони мирних мітингів 12 березня року і 1 жовтня 1989 року, які спричинили відповідно появу газети «Поступ» Товариства Лева та активізацію діяльності новоствореного Студентського Братства, яке долучилось до потужного загальноміського мітингу і висвітлило ці події у своїй газеті «Братство».

---

⁸³ Інтерв'ю з Олександром Пограничним (25.03.2021) та Олегом Кузаном (25.03.2021). Особистий архів автора

⁸⁴ Інтерв'ю з Юрієм Лобаном (01.04.2021). Особистий архів автора

⁸⁵ Інтерв'ю з Олегом Кузаном (25.03.2021). Особистий архів автора.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ САМВИДАВНИХ ГАЗЕТ «БРАТСТВО» І «ПОСТУП»

Порівняння вмісту Братства і Поступу доцільно розпочати з загального аналізу їхньої риторики та змін, які в ній відбулися на фоні змін у політичній ситуації. Як зазначає Ярослав Грицак, «Поступ» вирізнявся серед іншого вже існуючого на той момент самвидаву тим що почав публікувати перші незалежні аналітичні матеріали⁸⁶. На відміну від нього, «Братство» робило фокус на більш прямому та емоційному висвітленні подій, що найкраще ілюструвало висвітлення розгону мітингу 1 жовтня 1989 року. У «Братстві» ця подія стала резонансною: газета опублікувала її розлогий опис у №2⁸⁷, №3⁸⁸, а у №5 додала вірш, присвячений потерпілим від розгону⁸⁹. В той час як «Поступ» згадує про неї лише у №13, подаючи її в контексті попередніх мітингів у Львові, а також розглядаючи її через призму передвиборчої стратегії комуністичної партії⁹⁰.

Переважна частина тематики обох газет має багато спільних рис, особливо у сферах, що були суміжними для діяльності Студентського Братства та Товариства Лева. Це стосувалося висвітлення громадських акцій щодо відновлення пам'яток культури, рефлексії над національними та християнськими традиціями, ідей релігійного відродження України, поширення раніше замовчуваних історичних наративів та особистих історій дисидентів. Крім того, обидва видання виконували роль новинних ресурсів, публікуючи хроніки подій у Львові та Україні, а також повідомлення про події за межами УРСР, основним джерелом для яких служили західні інформаційні канали, що проникали з Польщі⁹¹. Тим не менш, різниця в

---

⁸⁶ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.

⁸⁷ Радич А. *Всьо Чотко?*// Братство, №2. Львів, жовтень 1989.

⁸⁸ Олекса В. *Над проваллям громадянської війни*// Братство, №3. Львів, жовтень 1989.

⁸⁹ Братство, №4. Львів, листопад 1989.

⁹⁰ Т. Стецьків. *Львів осінь ' 1989*// Поступ, № 13. Львів, жовтень 1989.

⁹¹ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

риториці та ідейній спрямованості обох газет проявлялася у ширших темах, що стосувалися політичних реалій та майбутнього України.

3.1. Наскрізна дискусія про єдність України

“Братство” стало платформою для дискусії про майбутній устрій і єдність України. У третьому номері газета подала скорочену публікацію статті «Над проваллям громадянської війни» з журналу «Віко», що також належав Студентському Братству. В ній автор, підписаний як Володимир Олекса, підняв питання, яке частково залишається актуальним і в наш час, – намагання «тоталітаристів», фактично Москви, розділити Україну на Захід і Схід, тобто націоналістів та інтернаціоналістів. Знаково, що ця стаття з’явилася саме в період, коли шахтарі Донбасу активізувалися, заявивши про себе як ще одна сила, з якою радянська влада змушена рахуватися. Автор статті зазначає, що в жодному разі не можна відхрещуватись від робітників зі Східної України, для яких національне питання не є пріоритетним, натомість пропонуючи поступово перетягувати їх на свій бік. З одного боку, це виглядає як вказівка на місійну роль демократичних сил, а з іншого – заклик до того, щоб зрозуміти інертну частину українського суспільства та її справжні проблеми, що певною мірою кидало виклик панівній парадигмі українських сил.

На цій основі помітна також і перша критика Студентського Братства на адресу Народного Руху України, який на своєму з’їзді приділив «багато уваги національному відродженню, національній символіці – і мізер про конкретні проблеми простого робітника, який перш за все дбає про те, як нагодувати сім’ю». Фактично, у тексті акцентується саме націоналістична роль Руху, не згадуючи повної назви нової організації, що свідчила про його спрямованість на підтримку політики Перебудови. Водночас, навіть більш значною була критика Української Гельсинської Спілки, що на той час була найпотужнішою всеукраїнською організацією, та становила кістяк опозиції до радянської системи. Характеризуючи

риторику УГС, автор акцентував на намаганні створити «липову» єдність, поза якою всі незгідні вважалися її порушниками. Ще більш провокативним виглядає порівняння цієї ідейної монополії УГС із самою комуністичною системою, від якої перша перейняла «нетерпимість до критики та іншої точки зору». Таким чином, стаття позиціонує демократичні сили між «крайніми правими» й «тоталітаристами», обидві з яких намагаються штовхнути українське суспільство до громадянської війни. Відповідно, на цій схемі помітне й місце кожної із згаданих організацій, які хоч і не повністю, проте схиляються до методів якоїсь із сторін: НРУ – до націоналістичної, а УГС – до тоталітарної, попри те програмні засади кожної з них є прямо протилежними, адже перша позиціонувала себе як рух, що співпрацює з партією у справі реформ існуючого державного устрою, а друга – як гарант забезпечення партією прав людини, що вже ставило її у протистояння із завідомо неправовою системою. У свою чергу, роль вірця «розважливих і розумних» демократичних сил залишалася новопосталому Студентському Братству і, ймовірно, іншим організаціям, що репрезентували нове покоління опозиційних сил⁹².

Дискусію з цього питання розвинув дисидент Мирослав Маринович у шостому випуску «Братства». Уникаючи «політичної недоброзичливості» до НРУ та УГС, він значно розвинув тези про взаєморозуміння між різними частинами України. Зокрема, у своєму відгуку дисидент конкретизував ідеї про недоцільність «політичного романтизму», твердячи що якщо національна символіка могла неодмінно об'єднати галичан, то вона, водночас, стримувала і «пасивувала» людей із Східної України. Більше того, Маринович навіть підняв питання про можливе відділення Криму і Донбасу від України, яке «в час вирішального протистояння забавою бути перестане». Все це формулювалося в менш полемічній, порівняно з статтею Володимира Олекси, але більш радикальний наратив про необхідність визнати російськомовних українців «повноправним елементом української

---

⁹² Володимир Олекса. *Над проваллям громадянської війни*// Братство №3, жовтень 1989, с. 1.

державної моделі» та поширити «презумпцію патріотичності» на тих, хто видавався «еретиками» в парадигмі головних демократичних сил. Це також виражало певну незгоду із думкою Володимира Олекси про «перетягування» пасивних українців на «націоналістичний» бік, адже у своєму відгуку Маринович чітко акцентував на потребі пошуку альтернативних шляхів їхньої інтеграції до нового суспільства, а також ідей, що передували б повній незалежності, яка в той час, на його думку, була ще недосяжною ціллю.⁹³

Зрештою, в номері 5(11), що вийшов у квітні 1990 року, Володимир Олекса у коментарі до відгуків читачів підсумував дискусію, викристалізувавши її основні ідеї: потреба консолідації з російськомовним демократичним рухом Східної України та парламентський шлях розвитку. Обґрунтовуючи цю позицію, автор наголосив на тому, що українці можуть сподіватися лише на свою єдність, адже в той час марно було сподіватися на країни Заходу, які «не дуже зацікавлені у розвалі більшовицької імперії, та й просто дестабілізації». Можливо, така думка була породжена закінченням холодної війни між США та СРСР, офіційно деклароване на Мальтійському саміті 2-3 грудня 1989 року. У цьому випадку українські демократичні сили могли вбачати те, що успішна і безконфліктна зовнішня політика Горбачова спонукала США змиритися з існуванням радянської системи і припинити проти неї боротьбу, позбавляючи українців та інші нації надій на самостійність.

Такі ідеї кидали виклик усталеному підходові українських демократичних сил, який, зокрема, базувався на важливості мови та акцентуванні на національній символіці. Публікація «Братством» двох аналізованих статей засвідчила, як мінімум, про роль студентської самвидавної преси як платформи для тоді ще непопулярних, але прогресивних альтернатив до панівних ідей національного відродження, уособлених в УГС та НРУ. А як максимум, це засвідчило цілком відмінне мислення

---

⁹³ Маринович М. Відгук на статтю В. Олекси «Над проваллям громадянської війни» // Братство №6. Львів, грудень 1989.

молодого покоління опозиційних сил щодо демократизації та самостійності, що спрямовувалось на об'єднання суспільства більш універсальними ідеями.

Єдність Заходу і Сходу України була лейтмотивом і в «Поступі». На протести шахтарів газета відгукнулася у своєму серпневому випуску, коли «Братство» ще не друкувалось. На відміну від останнього, газета Товариства Лева почала аналізувати ці події починаючи не з національних інтересів України, а з більш загальної перспективи протистояння робітничого класу із системою. У своїй короткій статті автор із псевдонімом В. Соколовський говорить про шахтарів загалом, не розділяючи тих, що в Кузбасі (РФРСР) і в українських Донбасі та Червонограді. Він чітко зосереджується на феномені соціально-економічних вимог, спричинених незадовільними умовами праці та зростанням експлуатації, які одразу ж набрали політичного характеру, адже не могли бути вирішені на місцях і вимагали втручання центру. Таким чином, у статті обґрунтовувалась потреба дебіюрократизації на союзному рівні, ставлячи це питання вже у політичній площині. Як рішення, автор пропонував ідею «територіального економічного суверенітету республіки як суми економічно самостійних регіонів, трудових колективів і громадян незалежно від їхньої національної приналежності». Важливо, що автор не зазначив чітко межі цієї республіки. Хоч із контексту здається цілком зрозумілим, що йдеться про державний суверенітет України в її тодішніх межах, ця ідея звучить неоднозначно, особливо якщо зіставити її із думками Мирослава Мариновича про прагнення Донбасу до відокремлення, то там ці межі «економічного суверенітету» могли зрозуміти як адміністративні кордони лише свого регіону.

Водночас, В. Соколовський вказує на взаємозв'язок боротьби робітничого класу на національних сил. За його словами, шахтарям грала на руку «політично вибухонебезпечна ситуація на ґрунті націоналізму», тоді як досягнення західноукраїнських організацій (зокрема реєстрація Товариства української мови в Червонограді, шахтарському місті Львівсько-Волинського вугільного басейну, та дозвіл на відновлення могил Українських січових стрільців) стали можливими

завдяки діям шахтарів. Таким чином, стаття закликала не обмежуватись націоналізмом та виокремлювала спільного ворога – монополізм союзних відомств, який міг об'єднати в боротьбі українські демократичні рухи Заходу і Сходу України⁹⁴.

Схожі ідеї висловлював і учасник Товариства Лева Тарас Стецьків у 17 номері «Поступу», який вийшов у грудні 1989 року. Апелюючи до спільних цілей національного руху Заходу та демократичного руху Сходу, він обґрунтовував потребу ще більшого компромісу західних національних сил. Окрім тимчасової відмови від радикальних національних питань, його стаття також наголошувала, що ідею суверенітету на той час варто було просувати не через призму незалежності, а через право національного самовизначення, яким могли б скористатися менш національно свідомі жителі східних регіонів країни⁹⁵.

Хоч ці ідеї не резонують із ситуацією сьогодення, коли Росія почала сприйматись як ворог для більшості населення й активно намагається використовувати риторику самовизначення для розколу української нації, в умовах УРСР кінця Перебудови такі тези мали раціональне підґрунтя. Адже національні питання часто були незрозумілими для українців поза Заходом країни і особливо на Донбасі, тому пропонувати їх як універсальну платформу було б неефективно як мінімум до часу, коли мала б цілковито запрацювати гласність. Підтвердженням цього є різниця між результатами виборів 1990 року, коли Галичина отримала непропорційно більше можливостей для політичного і національного самовиявлення, ніж решта України, і результатами референдуму 1 грудня 1991 року, коли всі частини України отримали рівні політичні можливості в межах незалежної України. Цей період припав саме на останню фазу гласності, що розпочався із фактичним скасуванням політичної монополії КПРС у березні 1990 року та позначився вільним обігом інформації по всій території УРСР, а не лише в Галичині,

---

⁹⁴ Поступ №8. Львів, серпень 1989 р.

⁹⁵ Стецьків Т. *Вибори і державний суверенітет України*// Поступ №17. Львів, грудень 1989.

як це було раніше через її близькість до кордону з Польщею та високий рівень українізованості. Отримавши подібну можливість завдяки гласності, рівень національної свідомості в інших регіонах України зростав, підготувавши суспільство до сприйняття ідеї незалежності та національних цінностей.

На відміну від «Братства», окрім абстрактних дискусій про єдність України, «Поступ» робив спроби знайомити львівських читачів зі Сходом. На прикладі Харкова, газета доносила ідею того, що національний рух також активно розвивався там у формі мітингів, використання національної символіки та поширення самвидаву⁹⁶. Схожа публікація розповідала і про Донеччину, намагаючись пояснити занепад регіону змішуванням різних національностей і культур, і водночас показати, що попри це він усе ж відроджувався⁹⁷. В обох випадках газета натякала на синхронність суспільних процесів на Сході та в Галичині, ілюструючи це тим, що вони всюди розпочинались у першій половині 1989 року, доказами чого було заснування Товариства української мови на Донеччині 14 січня та підняття національного прапора на мітингу в липні того ж року в Харкові. Хронологічно, ці події ментально поєднувались із розгоном мітингу 12 березня 1989 року у Львові, що зумовив початок переходу молодіжних організацій Львова на політичний етап боротьби⁹⁸.

Риторика газети щодо цієї теми радикалізувалась у період березневих демократичних виборів 1990 року через критичне висвітлення усталеного сприйняття Галичини як «українського П'ємонту». Зокрема, автор публікації Ігор Марков ставив за приклад активність харківських громадських організацій в пікетуванні обкому КПРС, на противагу нерішучості львівських представників НРУ, що виступили проти проведення пікетування⁹⁹. З огляду на це, «Поступ» змістив надмірний акцент із Львова як центру національно-політичного відродження

---

⁹⁶ Мандрик О. *Харківські грані*// Поступ №16. Львів, листопад 1989.

⁹⁷ Білецький В. *Донеччина: крики до відродження*// Поступ №2(19). Львів, січень 1990.

⁹⁸ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

⁹⁹ Марков І. *Наша політика*// Поступ №5(22),). Львів, березень 1990.

України та привертав увагу до східного регіону, який раніше вважався у цьому сенсі найбільш пасивним. Це підтверджувалось і наголосом на єдності щодо використання української символіки, коли газета описувала український прапор як історично близький українцям на Сході і на Заході.¹⁰⁰ В такий спосіб газета формувала картину спільності зусиль українців у різних частинах країни, намагаючись запропонувати спільну основу для об'єднання суспільства проти влади комуністичної партії.

Таким чином, подібно до того, як Товариство Лева і Студентське Братство репрезентували та орієнтувались на різні прошарки суспільства, їхня преса також мала відмінні риси в риториці та ступені радикальності. Обравши більш делікатні методи опозиції, Товариство Лева використовувало в «Поступі» більш завуальовану та аналітичну риторику, яка, проте, містила потужні політичні підтексти. У свою чергу, «Братство» з'явилося через півроку після початку функціонування «Поступу», тому фактично діяло на вже прокладеному шляху інформаційної опозиції. Це створювало менше відчуття ризиків і в поєднанні з більш запальною студентською натурою надавало риториці газети Студентського Братства більшої прямої і саркастичності як стосовно партії, так і щодо старшого покоління української опозиції.

3.2. Молодіжний самвидав і демократичні політичні сили

Однією з ключових тем як «Поступу», так і «Братства», є оцінка Народного руху України – національно-демократичної організації, що була створена для сприяння Перебудові, яку проводило радянське керівництво на чолі з Михайлом Горбачовим. Установчий з'їзд Руху відбувся 8-10 вересня 1989 року. Хоча спочатку організація називалася «Народний рух України за Перебудову», один з її учасників Сергій Головатий зауважував, що таке початкове формулювання було необхідне, щоб мати змогу офіційно зареєструватися, адже монополія комуністичної партії і

---

¹⁰⁰ Гречило А. *Прапор українського народу*// Поступ, №2. Львів, травень 1989.

КДБ в той час все ще зберігалися. Водночас, за його словами, незалежність України не вписали як мету, щоб «не налякати Москву»¹⁰¹.

Вже у своєму 1 номері «Поступ» почав висвітлювати розмірковування про необхідність втілення народовладдя через неурядові організації. Захищаючи ідею створення Народного Руху України, В. Олекса у своїй статті розбивав головні аргументи партійного керівництва та інтелектуалів, які просували партійну риторіку. Зокрема, він зауважив, як секретар ЦК КПУ Юрій Єльченко у своєму виступі на розширеному засіданні президії АН УРСР назвав ідею Руху «альтернативною КППС політичною структурою» із власними політичними вимогами.¹⁰² В. Олекса прокоментував це як бажання комуністичної партії здійснювати лише прямий вплив на суспільство, без посередництва інших організацій. Водночас, автор акцентував, що Народний Рух України «визнає керівну роль партії», проте натякнув і на можливість приймати альтернативні рішення, неузгоджені з комуністами.

Поряд з тим, коментуючи лист кандидата економічних наук В. Халчинського про те, що народ усього Радянського Союзу повинен мати право власності над господарством усіх республік, В. Олекса зауважує нелогічність таких формулювань та артикулює потребу економічного суверенітету, який був іще однією складовою програми НРУ, і який тоді все ще залишався нереалізованим через тотальний контроль загальносоюзних владних структур над всіма економічними процесами. Варто зауважити, що ця ідея звучала без надмірної радикальності в контексті закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Поряд із наданням трудовим колективам можливості самостійно розпоряджатися власним доходом, закон залишав певну залежність промисловості республік від загальносоюзних органів. Зокрема, «перелік встановлюваних підприємству контрольних цифр, економічних

---

¹⁰¹ Хотин Р. *30 років Руху: Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html> (14.06.2022).

¹⁰² Олекса В. *Бійтесь бумерангу!* Поступ, №1. Львів, квітень 1989.

нормативів і лімітів» затверджувала Рада Міністрів СРСР, а склад окремих державних замовлень затверджувався Держпланом СРСР¹⁰³. У статті першого номера «Поступу» В. Олекса висловив думку, в якій прямо прослідковувалось апелювання до цього закону: «Кому, як не нам, найкраще знати, яку продукцію у нас доцільно випускати і що саме вирощувати»¹⁰⁴.

«Закон про державне підприємство (об'єднання)» також акцентував також на відповідальності підприємств за взаємодію із навколишнім середовищем, і це положення також відбилося в аналізованій статті «Поступу»: автор звинувачував загальносоюзні міністерства у самовільному розпорядженні багатствами республіки, через що в Україні з'явилась велика кількість атомних електростанцій. Цей докір був актуальним саме у час початку виходу «Поступу», адже того ж місяця відзначали роковини Чорнобильської трагедії.¹⁰⁵

Аргументуючи згадані аспекти, а також апелюючи до потреби захисту національної ідентичності, автор публікації в «Поступі» обґрунтовував потребу створення організації, яка представляла б інтереси народу в культурній, економічній та політичній сферах, і якою мав стати Народний Рух України. Висуваючи гасло пріоритетності планів народу над планами партії, В. Олекса акцентував на законності програми та самого існування Руху. Цей наголос свідчив про те, що публікація була орієнтована на більш поміркований прошарок інтелігенції, який міг би підтримати Рух через його суголосність із реформаторськими крокам нового партійного керівництва.

У травні 1989, тобто коли Народний Рух існував ще тільки у формі обласних осередків, а до установчого з'їзду залишалось три місяці, автори «Поступу» продовжили ставали на його бік, захищаючи його перед критикою. Зокрема, вони вказували на звинувачення з боку національно-демократичних сил, які твердили,

---

¹⁰³ Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про державне підприємство (об'єднання)»// Відомості Верховної Ради СРСР, №26, 1987, с.385. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7284400-87#Text> (14.06.2022).

¹⁰⁴ Олекса В. *Бійтесь бумерангу*// Поступ, №1. Львів, квітень 1989.

¹⁰⁵ Там само.

що програма Руху не приносить нічого нового порівняно з КПРС і просуває ідею Перебудови, яка була створена самою комуністичною партією. На противагу, Товариство Лева у своєму виданні висловлювало думку, що Перебудова – процес революційний, а отже походить від народу, який не бажає миритися з соціальними умовами, в які його поставила попередня влада.

З іншого боку, «Поступ» спростовував і звинувачення з боку комуністичної партії, що НРУ прагне поставити функціонування партійних і державних органів під контроль народу. На противагу, газета наводила аргумент про те, що Народний Рух покликаний повернути соціалізму його ленінське розуміння, зокрема - дати народові можливість контролювати, щоб у партії нічий авторитет не міг зашкодити прозорості правильності ведення справ. Таким чином, газета підтримувала ідею, що НРУ – ланка, яка має з'єднати партію з народом.¹⁰⁶

Риторика молодіжних організацій стосовно НРУ варто також проаналізувати з точки зору зміни влади в УРСР. На час установчого з'їзду організації 8-10 вересня, першим секретарем ЦК КПУ все ще був Володимир Щербицький, якого лише 28 вересня замінив на цій посаді Володимир Івашко. Попри це, Т. Стецьків у 13 номері «Поступу» без особливого ентузіазму описує це як «косметичні заходи» влади. Більше того, автор проводить паралель між двома режимами через сумну схожість двох подій – жорстоке придушення мітингів 12 березня, що відбувалося ще за Щербицького, та 1 жовтня, яке сталося на третій день Івашка на посаді першого секретаря. Зауважуючи, що після подій березня керівництво почало звертатися до більш ліберальних методів, Т. Стецьків вказує, що насилля повернулося знову, адже без нього влада не могла втримувати ситуацію. Тим не менш, проведення загальноміського страйку у відповідь на насилля правоохоронців змусило владу піти на поступки¹⁰⁷. «Братство» ще більше

---

¹⁰⁶ Руху народного поступ сталевий// Поступ, №3. Львів, травень 1989.

¹⁰⁷ Т. Стецьків. Львів осінь' 1989.// Поступ, № 13. Львів, жовтень 1989.

наголошує на ролі стрійку і мітингу наступного дня, які на той час «врятували від катастрофи» національні сили у Львові¹⁰⁸.

«Поступ» у 10 випуску містить статтю «Назустріч з'їзду Руху», яка, судячи з назви, була опублікована до 8 вересня 1989 року. Автор наголошує на інтернаціональній ролі Народного руху, тобто необхідності мобілізувати всі національності на території УРСР на шляху до демократизації, а в міждержавному плані – налагодити співпрацю з народними рухами в інших державах¹⁰⁹. Натомість, у статті «Братства» автор зауважує, що міліція попередила про заборону національної символіки під час з'їзду, але в той же час, українському Рухові пощастило значно більше, ніж білоруському, який змушений був проводити свій установчий з'їзд у сусідніх балтійських республіках¹¹⁰. Ці тексти дещо уточнюють тезу дослідника Педрика Кені, який зазначав, що Товариство Лева і Студентське Братство ставилось до Руху критично, закидаючи йому надмірну спільність з ідеалами комуністичної партії, яка також проголошувала курс на національний суверенітет¹¹¹. Втім, оцінку Руху львівськими молодіжними організаціями варто висвітлювати через призму розбіжностей у їхніх власних поглядах, а також у контексті діяльності самого Руху.

Риторика «Поступу» наголошує, насамперед, на перебудовчій функції Руху, який поряд із відповідними організаціями в інших республіках має перетворити СРСР на «союз самостійних соціалістичних держав згідно ленінських федеративних ідей». Якщо ж звернутися до ідей Леніна, то вони передбачали рівність націй у своєму розвитку. У коментарі про з'їзд Руху в 11 випуску «Поступу» критика висловлювалась насамперед щодо надмірної емоційності, з якою учасники Руху висловлювалися про національні проблеми. Для Товариства Лева і його видання головною тезою було об'єднання національно-демократичне

---

¹⁰⁸ Олекса В. *Над проваллям громадянської війни*// Братство №3. Львів, жовтень, 1989.

¹⁰⁹ Мацюк Р. *Назустріч з'їзду Руху*// Поступ №10. Львів, вересень 1989.

¹¹⁰ Починок І. *Слово на захист Руху*// Братство, №1. Львів, вересень 1989.

¹¹¹ Кені П. *Карнавал Революції: Центральна Європа 1989 року...* с. 374.

відродження і робітничого руху, а головним ризиком – розкол демократичних сил за національною ознакою¹¹². «Братство» ж, у свою чергу, виправдовувало позицію письменників-дисидентів та їхні ейфорійні виступи. На відміну від «Поступу», газета навпаки наголошувала на національній та державотворчій ролі Руху, визначаючи як головну проблему те, що український народ позбавлений мови, символіки, держави та національної свідомості і гордості. Таким чином, у своєму ставленні до утворення Народного руху України за Перебудову молодіжні організації зайняли ідеологічно дещо відмінні позиції – Товариство Лева у своєму виданні наголошувало на співпраці між народами УРСР та демократизмі, а Студентське Братство – на українському національному відродженні.

Що стосується газети «Братство», кількісно вона значно менше писала про Рух. Значною мірою це може бути пов'язано з тим, що Студентське Братство зосередилось на агітації за власних кандидатів¹¹³. Через це Народний Рух, хоч і належав до того самого демократичного табору, постав як головний політичний конкурент, тому газета намагалась балансувати згадки про нього, щоб позбавити комуністів впливу у радах, але водночас не дозволити зайняти усі місця. Зокрема, у номері 2(8) вона розмістила своє інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом, яке вже з перших рядків говорить про схожість цілей УГС і Руху, проте критикує обмеженість останнього в питанні національного суверенітету, артикулюючи потребу радикалізувати його¹¹⁴. Крім того, Студентське Братство навіть намагалось уникати коментарів про НРУ у власній газеті, публікуючи свій відгук на установчий з'їзд Руху в «Поступі»¹¹⁵.

Таким чином, напередодні демократичних виборів 1990 року проявилось певне протиставлення Студентського Братства і Народного Руху, виявляючи різницю позицій між старим і молодим поколінням опозиції. Це не дає достатніх

---

¹¹² Установчий з'їзд НРУ – перші враження.// Поступ, №11. Львів, жовтень 1989.

¹¹³ Братство, №1(7). Львів, січень 1990.

¹¹⁴ Панкеев В. Шляхи національного порятунку// Братство №2(8). Львів, березень 1990.

¹¹⁵ Установчий з'їзд НРУ – перші враження// Поступ, №11. Львів, жовтень 1989.

підстав говорити про вплив УГС на Студентське Братство, проте ілюструє, що воно в той час перебувало в іншому політичному таборі, ніж Товариство Лева, серед членів якого були ті, хто увійшов у до Руху, і таким чином проводило агітацію водночас і за них¹¹⁶. Крім того, Товариство Лева особливо підтримувало Ростислава Братуня, якому завдячувала значною підтримкою на початку свого існування¹¹⁷. Але попри спроби заручитися взаємною підтримкою, як згадує Ярослав Грицак, із старше покоління демократичного руху не надто прихильно ставилось до участі членів Товариства Лева до участі у виборах¹¹⁸. Підтвердженням цьому стало суттєве скорочення кількості кандидатів від Товариства Лева напередодні виборів, коли в опублікованому газетою списку з почакових 20 кандидатів залишились тільки Тарас Стецьків, Ігор Коліушко та Ігор Гринів¹¹⁹. В той же час, Студентське Братство використало свої видання «Братство» і «Грюндік» для максимальної агітації за власних кандидатів,

3.3. Екологія України в «Поступі» та «Братстві»

Чорнобильська катастрофа стала сильним делегітимізуючим чинником для радянської влади, ставши кульмінацією накопичених недоліків та знищивши в активної громадськості надію на можливість її реформування. Відбувшись після проголошення політики Перебудови, ця подія вже не мала шансів бути прихованою, а відтак стала предметом дискусій, що позначили сильний відбиток у молодіжній самвидавній пресі. «Поступ» вперше згадує про Чорнобиль вже у 2 номері, описуючи мітинг 26 квітня 1989 року у Львові, який став першою можливістю «на повен голос оплакати трагедію Чорнобиля». Згідно з пізнішою публікацією, цей захід став апогеєм значно тривалішої кампанії, під час якої Товариство Лева збирало підписи проти будівництва в Україні атомних електростанцій¹²⁰. Аналізуючи

---

¹¹⁶ Поступ, №17. Львів, грудень 1989.

¹¹⁷ Поступ, №12. Львів, жовтень 1989.

¹¹⁸ Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора

¹¹⁹ Поступ №3(20). Львів, лютий 1990.

¹²⁰ Захарчишин Л. *Екологічна секція Товариства Лева*.// Поступ № 12. Львів, жовтень 1989.

причини Чорнобильської катастрофи, видання вказує саме на соціалістичну систему господарювання, яка підпорядкувала розвиток народного господарства волюнтаризму керівництва і передала засоби виробництва у руки чиновників. Ще більш показовою є згадка про девальвацію розумової праці та дефіцит компетентних фахівців¹²¹.

Ці ідеї перегукується із значно ранішим текстом Лешека Колаковського «Тези про безнадійність», опублікованого 1971 року, який наводив аргументи про те, чому комуністична система в її тодішньому вигляді не могла бути реформованою. Зокрема, польський філософ також згадував про «політичний деспотизм і монополію владного апарату» над економікою, нівелювання ролі експертів та «розумове і моральне деградування апарату»¹²². У свою чергу, стаття «Поступу» висловлювала чітку ідею, що тільки справжній суверенітет є виходом для України у ситуації, яка склалася.

Чорнобиль став ключовою темою і у 5 номері «Поступу», за червень 1989 року, де редакція оприлюднила Резолюцію траурного мітингу 26 квітня. Як зазначається у самій публікації, її затримка була здійснена в очікуванні того, що інші львівські газети внесуть резолюцію на свої шпальти першими, проте зрештою цього не відбулося. Оприлюднена «Поступом» резолюція включала пункти із припинення спорудження і розширення існуючих атомних електростанцій, зокрема Рівненської, заклик до переходу до більш зелених джерел енергії та створення «Українського Зеленого Руху», ініційованого Товариством Лева та Асоціацією «Зелений Світ».¹²³

Тема Чорнобиля у «Поступі» подавалась у вимірі не лише у вимірі екології, але також і в контексті приховування правди, що стало звичною практикою радянської системи. У статтях автори ще не вдавалися до прямого засудження системи, проте вже вносили перші елементи докору за те, що сталося через її

---

¹²¹ Граб В. *Попіл Чорнобиля стукає в наших серцях*// Поступ №2. Львів, травень, 1989.

¹²² Колаковський Л. *Тези про надію і безнадійність*// Критика, 5–6 (151–152), с. 42–43.

¹²³ *Резолюція траурного мітингу 26 квітня 1989 року*// Поступ, №5. Львів, червень 1989.

недалекоглядність. Крім опису мітингу 26 квітня, 2 номер газети містив також згадку про першотравневу мирну демонстрацію, яка проходила під синьо-жовтим та червоним прапорами. Ця згадка про символічну співпрацю національного українського руху із комуністичними реформаторами ставилася на противагу партії, яка боролася із гласністю «старими ножицями і масивними кляпами».

Таким чином, згадуючи про «атомний і духовний Чорнобиль», «Поступ» став першим зособом масової інформації у Львові, який унаочнив недоліки радянської системи та ідеології через факт неефективного та шкідливого способу господарювання. Висвітлюючи перший мітинг, присвячений трагедії 26 квітня, газета використовувала риторику, що трималася в межах гласності та ідей Перебудови, не висуваючи радикальних та надмірно національно-забарвлених тез. Апелюючи до невідповідності реальної політики партії тій, яку вона задекларувала, Товариство Лева через свою пресу не вступало у конфронтацію із панівним режимом, проте готувало ґрунт у суспільстві для протесту проти окремих найбільш явних недоліків. Особливо виразно звучав заклик до «справжнього суверенітету» і можливості бути «господарями на своїй землі», який не виходив за рамки риторики Перебудови, але звучав потужним мобілізуючим закликом для активних членів суспільства, які читали «Поступ» і згодом інший самвидав. Фактично, ця тактика дозволяла газеті Товариства Лева не стати для влади ворогом номер один, хоча в перші місяці її друку викриття авторів та поширювачів могло мати наслідки, зокрема виключення з університету чи позбавлення роботи¹²⁴. Водночас, можливість поширювати примірники газети на мітингах та приурочувати її тематику до ключових подій національного значення, які починали легально вшановувати шляхом організації мирних акцій, робило її потужним механізмом впливу на маси, спрагли до правди, яку намагалась приховувати влада.

---

¹²⁴ Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.

Цікаво, що «Братство» майже не висвітлює тематики Чорнобиля у порівнянні з «Поступом». Лише один з останніх номерів згадує безпосередньо цю подію у контексті кримінальної відповідальності партійного апарату за шкоду українському довкіллю, проте навіть ця згадка не висвітлювала позиції чи ідей самої газети, адже містилася в опублікованих документах II з'їзду Конфедерації студентів України.¹²⁵ Тим не менш, пряме звинувачення партійного керівництва на сторінках «Братства» звучало доволі радикально порівняно із згадками у «Поступі», проте це можна пояснити тим, що газета Студентського Братства опублікувала це в місяць проведення перших демократичних місцевих виборів у СРСР, коли контроль партії та можливості репресій різко зменшувались у Львові, що був осередком поширення «Братства». З'їзд закликав до створення громадських комітетів екологічного захисту, що було співзвучним із резолюцією, опублікованою в «Поступі». Ймовірно, відсутність фокусу на Чорнобильській катастрофі пов'язана з більшим зосередженням на залученні студентства до громадсько-політичного життя, дискусіях про становище республіки та підготовці до демократичних виборів у березні 1989 року.

Примітно також те, що навіть у випуску за квітень 1990 року, коли мали вшановувати четверту річницю трагедії, зміст газети присвячений роздумам про співпрацю з балтійськими республіками, дискусію про співпрацю Сходу і Заходу України у справі національного будівництва та історії дисидента Миколи Руденка¹²⁶. До того ж, оскільки газета не існувала весною 1989 року, коли у Львові відбувся перший мітинг, присвячений Чорнобиллю, головний поштовх тоді дав «Поступ», вичерпавши найгарячішу актуальність теми у суспільстві, що знизило резонансність цієї теми у самвидаві весною 1990 року. Ще одним важливим аспектом, що може пояснити таке тематичне упущення у «Братстві», є зменшення впливу газети через збільшення кількості легальних каналів донесення інформації

---

¹²⁵ Документи II з'їзду Конфедерації студентів України (продовження)// Братство, №4(10). Львів, березень 1990.

¹²⁶ Братство, № 5(11). Львів, квітень 1990.

та втрату актуальності самвидаву. Таким чином, найгарячіші теми отримували широке поле для висвітлення, і редакція «Братства» могла не вважати за необхідне повторюватися в цьому.

Попри нерівномірність висвітлення події, яка призвела до екологічної катастрофи, суміжною тезою в згаданих публікаціях «Братства» і «Поступу» був заклик до винесення теми екології публічну сферу. Заклики до призначення екологічно свідомого керівництва та повної гласності у сфері екології вказували на слабкі місця системи, які ставали на заваді подальшим реформам. Тому ця критика нового партійного керівництва і перебігу Перебудови звучала і як намагання сприяти більшій ефективності реформ (принаймні так її можна було б інтерпретувати для партійних структур), але водночас і як натяк на неможливість реформувати саму радянську систему і потребу пошуку альтернативи. Саме цей другий аспект був тим зерном, яке завуальовано сіялось у середовищах національно свідомої частини суспільства.

Обидві газети також звертались до ідей республіканського госпрозрахунку. Порівняно із законом СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який вступив в дію у січні 1988 року, опубліковані львівським самвидавцем тези були закликом до перенесення принципів госпрозрахунку з рівня підприємства на рівень республіки. Звернення до економічних нововведень Перебудови дозволило логічно аргументувати потребу економічного суверенітету республіки, який мав настати як послідовне продовження економічної самостійності підприємств. Варто зауважити також і політичний вимір цієї аргументації, адже ідея економічного суверенітету була однією із положень Народного Руху України, підтримку та захист якого висвітлювали «Братство» і «Поступ» у інших своїх номерах.

Таким чином, згадки про Чорнобиль у львівському молодіжному самвидаві були приурочені до конкретних подій і не містили розгорнутих суджень окремо від них. Зокрема, три публікації у «Поступі» згадували про цю катастрофу у зв'язку з мирними мітингами 26 квітня і 1 травня 1989 року, а «Братство» згадало про

Чорнобиль лише побіжно у положеннях документів II студентського з'їзду та без висловлювання власних тез і суджень від імені редакції. Загальна риторика щодо цієї теми звучала більше завуальовано у «Поступі» та набагато більш радикально у «Братстві», що було вочевидь пов'язане із різною політичною ситуацією та розвитком гласності в час виходу цих згадок. Тим не менш, наявні апелювання до Чорнобильської трагедії мали потужний політичний вимір, адже визнавали неефективність радянської системи та готували суспільство до прийняття і підтримки альтернативи, яка втілювалась у Народному Русі України.

3.4. Інформаційна співпраця із балтійськими рухами

Балтійські республіки були особливою темою для студентських самвидавних газет, адже саме ця частина Радянського Союзу почала найраніше добиватися самостійності в період Перебудови. Попри географічну відмежованість Литви, Латвії та Естонії, успіх їхньої демократизації сприймався як крок до незалежності України.

Вже у шостому номері (липень 1989) «Поступ» опублікував новину про ряд сміливих рішень, прийнятих у Естонській РСР у травні того ж року. Зокрема, була знята заборона на в'їзд до республіки осіб, які були засуджені за особливо тяжкі державні злочини або пов'язані з «буржуазними» організаціями та націоналістичним підпінням. Також були прийняті рішення про початок переходу Естонії на власну валюту та підпорядкування собі в межах госпрозрахунку всіх підприємств, організацій, установ та об'єднань союзного підпорядкування¹²⁷.

«Поступ» у серпні 1989 року оприлюднив результати наукової конференції, що відбувалася в Талліні 30 червня та 1 липня, на якій обговорювалась правомірність радянсько-німецьких угод 1939 та 1941 років, зокрема пакту Молотова-Ріббентропа. Переповідаючи висновки конференції, автор Віктор Сусак, який був членом львівського осередку правозахисної організації «Меморіал», на

---

¹²⁷ *Хроніка*// Поступ, №6. Львів, липень 1989.

початку статті зазначив, що згадані секретні домовленості були «протиправними договорами, скерованими проти третіх держав, їх суверенітету, політичної незалежності та територіальної цілісності». Таким чином, після оприлюднення цього матеріалу газета фактично оголосила свою політичну позицію, адже в публікації не містилося жодних протилежних аргументів¹²⁸.

Конференція стала поворотним моментом у розвитку національних рухів балтійських республік, адже постулювала основний аргумент: пакт Молотова-Ріббентропа та суміжні угоди були укладені всупереч міжнародним рішенням, зокрема статутам Ліги Націй та Паризькому Пакту 1928 року. Відповідно, ультимативне встановлення радянської влади в Литві, Латвії та Естонії визнавалося незаконним, а отже не визнавалося і входження цих держав до СРСР.

Матеріал на цю тему міститься і у випуску «Братства» за листопад 1989 року в формі інтерв'ю з редакторкою литовської газети «Согласие» Любов'ю Чорною¹²⁹. Публікуючи його у формі питань-відповідей, Студентське Братство уникала необхідності прямо визначати власну позицію, проте з інших номерів ставало зрозуміло, що вона цілком збігалася із зазначеною в «Поступі». Інтерв'ю зосереджувалось навколо заяви ЦК КПРС, яка була оприлюднена ще 26 серпня. Фактично, це була відповідь керівництва Радянського Союзу на рішення Комісії Верховної Ради Литовської РСР, оголошеного 22 серпня, що визнавало входження Литви до складу СРСР незаконним. Компартія звинувачувала «націоналістичні, екстремістські угруповання», які почали «вносити в розвиток подій нездорове начало». Дії литовської влади оголошувались сепаратистськими та антисоціалістичними, а рішення Комісії, у свою чергу, визнавалося недійсним через те, що «останнє слово належить З'їзду народних депутатів СРСР»¹³⁰.

---

¹²⁸ Сусак В. *Що заперечили секретні угоди Молотова-Ріббентропа?* // Поступ, №9. Львів, серпень 1989.

¹²⁹ Панкеев В. *Погляд з Литви* // Братство, №4. Львів, листопад, 1989.

¹³⁰ О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 26 августа 1989 года. №П164/168, с.1-3 Режим доступу: [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/4\)%201989.08.26%20Excerpt%20from%20Poltiburo%20Session,%20Situation%20in%20the%20Soviet%20Baltic%20Republics.pdf](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/4)%201989.08.26%20Excerpt%20from%20Poltiburo%20Session,%20Situation%20in%20the%20Soviet%20Baltic%20Republics.pdf) (14.06.2022).

У публікації інтерв'ю з Любов'ю Чорною «Братство» не оприявнюєоприявнює власну позицію щодо питання Балтики, але водночас висвітлює відповіді на конкретні питання політичного характеру. Зокрема, респондентка розповідала, що хоч Горбачов і мусив знати про підготовку згаданої заяви, звинувачувати його в цьому було б «надто простим підходом», адже його ціллю могла б бути і дискредитація консервативних сил. Литовська редакторка наголошувала на важливості співпраці з представниками апарату, адже на той час він ще мав у собі реальну владу, якої не вистачало неформальним об'єднанням. Тому останні повинні були уникати прямої конфронтації, а радше підштовхувати апарат до вирішення конкретних проблем. Зрештою, в інтерв'ю доволі чітко артикулювалася ідея протиправності приєднання Литви до СРСР шляхом окупації, через що республіка ніколи юридично туди не належала - і тому вважала питання виходу з нього недоцільним. Вся ця аргументація вела до тези, що «Балтія може чогось добитися тільки поза Радянським Союзом».

Крім того, у своєму наступному номері «Братство» опублікувало уривок інтерв'ю з Академіком Сахаровим, в якому він також коментував ситуацію в Балтиці. У ньому вчений хоч і зазначає, що жителі цих республік часом в дечому «допускають перегини», які «можна легко виправити», проте загалом висловлює підтримку їхнього курсу, порівнюючи його із процесами демократизації в країнах соціалістичного блоку¹³¹.

Публікація таких думок у «Братстві» фактично протиставлялася позиції КПРС щодо Балтики, яка досі утримувала політичну монополію. Ситуація змінилася після того, як у березні 1990 року була скасована керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, а демократичні сили зайняли всі місця у Львівській обласній раді на перших демократичних місцевих виборах. З перспективи цієї політичної перемоги, Студентське Братство як молоде покоління національних сил вже у квітні відкрито висловлювало у своєму виданні гасло «За нашу і вашу

---

¹³¹ На думку академіка Сахарова// Братство, №5. Львів, листопад 1989.

свободу!»), публікуючи статтю одного з лідерів Громади українців Литви Василя Капкана. У ній українців закликали до підтримки «Саюдісу» і прагнення Литви до незалежності, застерігаючи що радянські лідери «руками українців, росіян, білорусів хочуть придушити суверенну Литовську республіку». Крім того, матеріал згадував про несприятливе культурне становище в Балтиці, де українська меншість опинялась у «російськомовному середовищі, яке формувалося з почуттям ворожості до місцевого населення»¹³². Зважаючи на це, львівський самвидав презентував єдність балтійських народівнародів у їхньому прагненні до незалежності як взірць для України, де значна частина населення також була російськомовною. Причому ці ідеї мали б особливо резонувати у західних областях УРСР, де мовна ситуація була значно більш сприятливою ніж у балтійських столицях, адже якщо звернути увагу на етнічний склад населення, то в Талліні та Ризі було лише 52% естонців та 40% латвійців відповідно, в той час як у Львові частка українців становила 80%¹³³.

3.5. Демократичний перелом березня 1990 року і молодіжний самвидав

Демократичні вибори 1990 року стали поштовхом до виходу преси на новий рівень гласності, що було спричинено сплеском національного пробудження у Львові. Напередодні виборів радянська влада зробила свою останню спробу втримати контроль над громадянською активністю суспільства, коли 21 лютого після мітингу в Києві затримали члена Української Гельсінської Спілки Володимира Чемериса, а у наступні дні учасників пікетів, організованих із закликом його звільнення. Проте наступні страйки із залученням членів Студентського Братства та активістів зі Львова змусили владу випустити усіх затриманих, про що тріумфально повідомляло «Братство» у 3(9) і 4(10) номерах. Напередодні, номер 8(2) за березень 1990 року вперше оголосив про початок «перелому» у гласності,

---

¹³² Капкан В. *Демократична Україна – з Литвою*// Братство, № 5(11). Львів, квітень 1990.

¹³³ Szporluk R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union...* pp. 304-307.

опублікувавши матеріал з різкою критикою КПРС, звинувачуючи її в антинародній діяльності та закликаючи всіх чесних людей покидати її ряди. Попри це, головний лозунг статті – «Ради без комуністів» у заголовку поставили не повністю, прибравши останнє слово¹³⁴. Це свідчить про певні побоювання репресій, які все ще залишалися в уже офіційно зареєстрованого Студентського Братства, проте зміст статті свідчив про те, що організація вже відкрито протиставляла себе правлячій партії, заявляючи про себе як про нову альтернативну політичну силу.

У свою чергу, «Поступ» у своєму післявиборчому випуску за квітень 1990 року перейшов до прямих закликів розвивати здобутки демократичного руху у виборах, а саме розділення партії і держави, розпуск партійних осередків у державних інституціях та позбавлення у майбутньому політичних партій можливості здійснювати повний контроль над усіма сферами життя суспільства¹³⁵.

Загалом, риторика молодіжної самвидавної після демократичних виборів преси засвідчила вихід на новий рівень гласності і можливості висловлювати думки без страху репресій з боку влади. Зрештою, це ж і сприяло втраті актуальності самвидаву як такого, адже вся найголовніша інформація і публічна дискусія перейшла до офіційних видань із власнимисформованими аудиторіями, через що діяльність «Братства» і «Поступу» як самвидаву поступово скінчилась до середини 1990 року.

---

¹³⁴ Новаківський Ю. *Ради без...// Братство*, №2(8). Львів, березень 1990 р.

¹³⁵ Кулик С. *До громадянського суспільства// Поступ*, № 6(23). Львів, квітень 1990 р.

ВИСНОВКИ

Період Перебудови із запровадженням гласності та свободи забрань створив можливості для розвитку національно-демократичного руху та появи незалежної преси в Україні. Серед усіх міст республіки, Львів мав найвищий рівень національної свідомості, що було спричинено етнічними чинниками, близькістю до кордону із державами соціалістичного табору та більшою лояльністю апарату. Тим не менш, Україна продовжувала залишатися «заповідником застою» на чолі із першим секретарем Володимиром Щербицьким, що значно загальмувало реформи в УРСР та зберігало владу в руках консервативних сил. Певні зміни почалися зі зміною влади в республіці наприкінці вересня і приходом Володимира Івашка на посаду першого секретаря Компартії України, коли загальноміський страйк, що відбувся у Львові 3 жовтня у відповідь на розгін мирного мітингу 1 жовтня, виявив, що суспільство вже не можна було зламати старими способами залякування і насильства. Але попри це, певні обмеження для демократичного і національного рухів залишалися аж до демократичних виборів березня 1990 року. Видання газет цих двох організацій у формі самвидаву і послуговування псевдонімами для позначення авторства статей було помітне до жовтня 1989 року, що свідчило про неповне впровадження гласності й неприхильне ставлення влади до видань, які вона не контролювала.

В таких умовах, у Львові ініціативу перейняли молодіжні організації, які взялися використовувати ідеї Перебудови не лише для демократизації існуючої радянської системи, але і для досягнення своєї стратегічної мети – національного суверенітету України. Товариство Лева було однією з перших, утворившись у 1987 році та об'єднавши активну частину молоді, переважна частина якої завершила вищі навчальні заклади. Важливим ідейним аспектом було те, що воно постало, підтримуючи ідейний зв'язок із попередніми поколіннями дисидентів, особливо їхнім поміркованим крилом. Маючи протягом першого року діяльності своїм

головою працівника міського комітету Комсомолу Ореста Шейку, який попри заангажованість у партійні структури підтримував прагнення організації до розвитку української національної свідомості суспільства, організація змогла утвердитись та налагодити контакти у середовищі Львова, а також із представниками балтійських республік, де національні рухи були найбільш розвинутими. Різде падіння толерантності влади до Товариства Лева відбулося у жовтні 1988 року, коли головою організації було обрано Ігоря Гриніва, який не належав жо жодних партійних структур. Від того часу організація почала продумувати інші шляхи опозиції та зменшення впливу комуністичної влади, і тоді ж почала зароджуватись ідея власного видання. Ідея газети «Поступ» втілилася вже у квітні 1989 року, а каталізатором для її випуску став розгін мітингу 12 березня. Через налагоджені контакти із балтійськими республіками, «Поступ» почали друкувати у Вільнюсі, а поширювали його у львові під час загальноміських мітингів та акцій, організованих Товариством Лева.

Схожою була історія Студентського Братства, яке, проте, постало вже у травні 1989 року на вже підготовленому своїми попередниками опозиційному ґрунті. Хоч багато учасників цієї організації починали громадську діяльність у рядах Товариства Лева, Студентське Братство, на відміну від нього, базувалося на осередках в інститутах та складалося переважно із студентів. Влітку, одразу ж після свого створення, організація провела свою першу акцію протесту, а вже у вересні випустила перший номер власного самвидавчого видання, яке отримало назву «Братство».

Обидві газети стали першими друкованими платформами Львова для відкритої дискусії про проблеми та майбутнє України. Маючи у собі багато спільних рис, щ обули пов'язані зі схожими видати громадської та культурницької діяльності обох організацій, вони відрізнялися характером своєї риторики та ідейним спрямуванням щодо більш всеохопних та глибоких суспільних тем. Насамперед, це стосувалося висвітлення актуальних подій, в якому «Поступ»

застосовував більш аналітичний підхід, в той час як «Братство», зважаючи на свій студентський і більш запальний характер, робило акцент на їх прямому і емоційному висвітленні. Обидва видання проводили лінію єдності України, намагаючись змістити акцент із «галицькоцентричності» та знайти шляхи співпраці із демократичними рухами Сходу. Попри це, «Поступ» у цьому сенсі робив більш детальні роботи, створюючи ознайомчі публікації про Харків і Донеччину та апелюючи до того, щоб дати цьому регіону можливість національного самовизначення, навіть якщо це вимагатиме на деякий час відкласти ідею незалежності України. В цьому сенсі «Поступ» більш радикальним за «Братство», яке висвітлювало це питання більш абстрактно і помірковано.

В той же час, радикальність у ставленні до старшого покоління опозиції була більшою мірою позначена на «Братстві». Це пов'язувалось, насамперед, більшою заангажованістю «Поступу» в підтримці Народного Руху, в той час як для Студентського Братства Рух і УГС сприймалися радше як політичні конкуренти на місцеві вибори 1990 року, з огляду на те, як це висвітлювалось у «Братстві». У цьому плані преса Товариством Лева і Студентського Братства виявляло ідейну відмінність і між самими молодіжними організаціями попри невелику вікову різницю їхніх членів. Зокрема, «Поступ» засвідчив, що перша більше тяжіла до співпраці із поколінням шістдесятників і підтримувало «перебудовчу» і демократичну роль руху, тобто його співпрацю із комуністичною партією. В той же час, «Братство» більше тяжіло до консолідації молодіжних сил і наголошувало на потребі національного відродження як основи для здобуття незалежності.

Тим не менш, «Поступу» і «Братству» вдалося заповнити інформаційний вакуум, спричинений відсутністю альтернатив до офіційної державної преси у Львові. Ці зразки молодіжної самвидавної преси готували інтелектуальну основу для обговорення політичних альтернатив та досягнення національного суверенітету, і таким чином сприяли формуванню нової публічної думки у Львові, що вже невдовзі стало значним внеском до політичного утвердження української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. «Братство», № 1-11(5). Львів.
2. «Віче», № 4. Львів.
3. «Грюндік», № 1, 5. Львів.
4. «Поклик сумління», № 1, 2. Львів.
5. «Поступ», № 1-25. Львів.
6. Кіпіані В. «Життя у Поступі» (Інтерв'ю Вахтанга Кіпіані з Олександром Кривенком, 31.10.2002). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20111002190129/http://www.kipiani.org/samizdat/index.cgi?245> (14.06.2022).
7. Інтерв'ю з Андрієм Салюком (20.02.2020). Особистий архів автора.
8. Інтерв'ю з Олегом Кузаном (25.03.2021). Особистий архів автора.
9. Інтерв'ю з Олександром Пограничним (25.03.2021). Особистий архів автора.
10. Інтерв'ю з Тарасом Стецьківим (07.05.2022). Особистий архів автора.
11. Інтерв'ю з Юрієм Лобаном (01.04.2021). Особистий архів автора.
12. Інтерв'ю з Ярославом Грицаком (10.06.2022). Особистий архів автора.
13. Колаковський Л. *Тези про надію і безнадійність*// Критика, 5–6 (151–152). с. 42-47
14. Пограничний О. *День народження Студентського братства ЛНУ*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/den_narodzhennya_studentskogo_bratstva_lnu_n1509378 (14.06.2022).

15. Хотин Р. *30 років Руху: Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html> (14.06.2022).
16. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про державне підприємство (об'єднання)»// Відомості Верховної Ради СРСР, №26, 1987, с.385. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7284400-87#Text> (14.06.2022).
17. О дополнительных мерах в информационной сфере// Выписка из протокола №172 заседания Политбюро ЦК КПСС от 18 ноября 1989 года. №П164/168Протокол ЦК КПРС «Про додаткові заходи в інформаційній сфері» від 18 листопада 1989 року. №П172/9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5\)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/5)%201989.11.18%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Additional%20Measures%20in%20the%20Sphere%20of%20Information.pdf) (14.06.2022).
18. О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики»// Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 26 августа 1989 года. №П164/168, с.1-3 Режим доступу: [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/4\)%201989.08.26%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Situation%20in%20the%20Soviet%20Baltic%20Republics.pdf](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB364/docs_rus/4)%201989.08.26%20Excerpt%20from%20Politburo%20Session,%20Situation%20in%20the%20Soviet%20Baltic%20Republics.pdf) (14.06.2022).

Література:

1. Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)* Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
2. Герич А. *Студентське Братство 30 років потому* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/89354> (14.06.2022).

3. Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
4. Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років*/ 2-ге вид., випр. і доповн. Київ: Кліо, 2019. 272 с.
5. Кені П. *Карнавал Революції: Центральна Європа 1989 року* / Пер. із англ.: Андрій Портнов, Тетяна Портнова. Київ: Критика, 2006. 470 с.
6. Костилева С. *Роль друкованих засобів масової інформації України у здійсненні соціально-економічних перетворень в умовах перебудови*// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 16, ч. 2. Київ, 2007. с. 416-430.
7. Маля М. *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991*/ Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. Київ: Мегатайп, 2000. 608 с.
8. Ремовська О. *Говорить Радіо свобода. Історія української редакції*. Київ, Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2014. 163 с., 32 вкл.
9. Amar T.S. *The paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City Between Stalinists, Nazis and Nationalists*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2015. 356 p.
10. Hrytsak Y., Susak V. *Constructing a national city: the case of Lviv*// Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities/ Edited by John J. Czaplicka and Blair A. Ruble; assisted by Lauren Crabtree. Baltimore and London: The John Hopking University Press, 2003. xiv, 430 p.
11. Kuzio, T. *Ukraine: Perestroika to Independence*. Second edition. London: Palgrave Macmillan, 2000. 273 p.
12. Narvselius E. *The Nation's Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in post-1991 L'viv*. Linköping: LiU Tryck, 2009. 318 p.

13. Risch W.J. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 2011. 360 p.
14. Szporluk R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000. 437 p.
15. Walkowitz D. *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992*. Albany: State University of New York Press, 1995. 226 p.